

บทที่ ๓

หลักธรรมที่สัมพันธ์กับการส่งเสริมความดีในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

หลักธรรมที่สัมพันธ์กับการส่งเสริมความดีในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เป็นการกล่าวถึงหลักธรรมที่ส่งเสริมความดีของบุคคลหลักธรรมที่ส่งเสริมความดีขั้นโลกียะ (กัลยาณชน) หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีขั้นโลกียะ (อานลาภบุคคล)หลักธรรมส่งเสริมความดีขั้นโลกุตตระ (พระอริยบุคคล) ผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไปนี้

๓.๑ หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีของบุคคล

หลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา มุ่งหมายสั่งสอนให้คนที่เป็นสมาชิกในสังคมเป็นคนดี มีคุณธรรมมีเหตุผลและศรัทธาในความถูกต้อง มีพิธีกรรมและเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์ที่บ่งบอกถึงความเป็นศาสนานั้นๆ บุคคลไม่ว่าจะอยู่ในฐานะ บทบาทใดจะต้องยึดหลักธรรมในการดำเนินชีวิต เพราะธรรมหรือหลักคำสอนจะช่วยแก้ปัญหาและอุปสรรคต่างๆ ได้ อีกทั้งจะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันได้อย่างสันติ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับความดีคือสิ่งที่ทำลงไปแล้ว ตนเองไม่เดือดร้อนและผู้อื่นก็ไม่เดือดร้อน แต่เมื่อกล่าวโดยกว้างๆ แล้วแบ่งเป็น ๒ ประการคือ ที่เป็นโลกียะ (กัลยาณชน) และที่เป็นโลกุตตระ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไปนี้

๓.๑.๑ หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีขั้นโลกียะ (กัลยาณชน)

หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีขั้นโลกียะ (กัลยาณชน) โดยเฉพาะพุทธศาสนิกชนหรือผู้ปฏิบัติธรรมของพระพุทธเจ้าที่ได้ผลแค่โลกียธรรมเท่านั้นยังไม่ชื่อว่า "เนื้อแท้เนื้อธรรมของพุทธ" เพราะกัลยาณชน ก็เหมือนกับศาสนาอื่นๆ ที่ต่างก็มีความเป็น "กุศลโลกียะ" มีกัลยาณธรรม^๑สู่ความเป็นคนดีกันได้ทั้งนั้น หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีขั้นโลกียะ (กัลยาณชน)ประกอบด้วย ฅรวาสาธรรม ๔ สุจริต ๓ สัมมาอาชีวะ ดังนี้คือ

(๑) ฅรวาสาธรรม ๔^๒ คือ ธรรมะสำหรับผู้ครองเรือน ในพระพุทธศาสนาธรรมะสำหรับผู้ครองเรือน เรียกว่า ฅรวาสาธรรม ความปรารถนาของผู้ครองเรือน ย่อมปรารถนาที่จะให้ชีวิตในครอบครัวมีความราบรื่น ไม่ต้องการให้เกิดความแตกแยก หรือทะเลาะเบาะแว้ง อันนำมาซึ่งความ

^๑ พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๓๑๑/๓๖๑.

^๒ วิ.ม.ห. (ไทย) ๑/๘๔/๗๕.

ร้าวฉาน ถ้าบุคคลผู้อยู่ร่วมกันในแต่ละฝ่ายมีความรู้สึกสำนึกในอุปการคุณของกันและกัน ย่อมทำให้มีชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข สามารถที่จะป้องกัน และแก้ไขปัญหาดังกล่าว ไม่ให้เกิดขึ้นได้

๑). สัจจะ คือ ความซื่อสัตย์ ต้องมีความซื่อสัตย์ต่อกัน ซื่อสัตย์ต่อตนเอง ไม่ฝืนทำชั่วทั้งปวงและซื่อสัตย์ต่อผู้อื่น ไม่โกหกหลอกลวง มีความจริงใจ บริสุทธิ์ใจ มีความรับผิดชอบ ประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่พึงทำตามสัจจะแห่งธรรม

๒). ทมะ คือ ความข่มใจ ฝึกตนเองให้ข่มใจไม่ให้โกรธ ข่มใจไม่ให้หลงมัวเมาในสิ่งไม่ดี สิ่งที่จะเป็นเหตุให้เกิดความไม่สงบสุขขึ้น สิ่งใดที่เห็นว่าเป็นสิ่งไม่ดี ต้องข่มใจที่จะไม่ทำ บังคับควบคุมตนเองได้ รู้จักปรับตัวเข้ากับการงาน และสิ่งแวดล้อมได้ดี ตลอดจนแก้ไขปรับปรุงตนให้ก้าวหน้าดียิ่งขึ้นอยู่เสมอ

๓). ขันติ คือ ความอดทน ต้องมีความอดทนต่อความยากลำบากที่เกิดขึ้นจากการอยู่ร่วมกับคนอื่น อดทนต่อความยากลำบากในการประกอบอาชีพ อดทนต่อทุกสิ่งทุกอย่างที่สร้าง ความลำบาก ขัดเคืองให้เกิดขึ้นทั้งร่างกายและจิตใจมุ่งหน้าทำหน้าที่การงานด้วยความขยันหมั่นเพียร เข้มแข็งอดทน ไม่หวั่นไหว มั่นในจุดหมาย ไม่ท้อถอย

๔). จาคะ คือ เสียสละ เสียสละทรัพย์สินเงินทอง เสียสละความสุขส่วนตัวเพื่อ บุคคลผู้มีพระคุณ มีน้ำใจ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ช่วยเหลือคนอื่น บำเพ็ญประโยชน์ สละโลก ละทิ้งมานะ ร่วมงานกับคนอื่นได้ มีใจกว้างขวาง ไม่ใจแคบเห็นแก่ตัวหรือเอาแต่ใจตน^๐

สรุปได้ว่า ธรรมชาตธรรม ๔ เป็นธรรมะสำหรับผู้ครองเรือนทำให้มีชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข สามารถที่จะป้องกันและแก้ไขปัญหาดังกล่าว ไม่ให้เกิดขึ้นได้ เป็นหลักธรรมที่มีความรับผิดชอบ ประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่พึงทำตามสัจจะแห่งธรรม

(๒) สุจริต ๓^๐ คือ สุจริต เป็นหมวดธรรมที่สำคัญมากในยุคปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง รัฐบาลได้พยายามเน้น ในเรื่องของการโปร่งใสในการบริหารบ้านเมือง เพื่อให้บ้านเมืองสะอาด นั้นก็หมายความว่า บ้านเมืองจะต้องปราศจากการทุจริตคดโกง มีสินบน โดยการพยายามออกกฎหมายในรูปแบบต่างๆ ออกมาใช้หลักธรรมข้อนี้ ประกอบด้วย

๑). กายสุจริต เมื่อผู้นำมีการกระทำที่มีความสุจริตไม่โกงกิน บ้านเมืองก็มีความเจริญก้าวหน้า มีการพัฒนาตามศักยภาพ เงินงบประมาณก็ถูกใช้ให้เกิดความคุ้มค่ามีการพัฒนา

^๐ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๑๔๐.

^๐ ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๐.

อย่างทั่วถึง เต็มเม็ดเต็มหน่วย เมื่อผู้นำไม่ทุจริตคดโกง ลูกน้องก็ไม่กล้า ถ้าผู้นำทุจริตลูกน้องก็ทำตาม ซึ่งธรรมะข้อนี้มีความสำคัญต่อบ้านเมืองเป็นอย่างมาก

๒). วชิรสุจริต แม้ว่าจะดูแล้วไม่น่าจะมีความสำคัญต่อการบริหารปกครอง แต่โดยความเป็นจริงแล้วมีความสำคัญเป็นอย่างมากในเรื่องของการใช้คำพูด เช่น การพูดโน้มน้าวจิตใจคน การพูดประสานคน การเจรจาต่อรอง งานด้านการพูด เป็นต้น

๓). มโนสุจริต มีคนกล่าวว่าจิตคิดอย่างไรก็พูดอย่างนั้น คนพูดอย่างไรก็ ทำอย่างนั้น แม้บางครั้งการกระทำ-การพูด-การคิด อาจจะไม่ตรงกันเพราะความปิดบังของคน แต่โดยมากแล้วย่อมเป็นไปตามนัยดังกล่าว ดังนั้นในข้อนี้เป็นการแสดงออกมา ทางความคิดเห็น ที่ผู้นำสูงสุดจะต้องแสดงให้เห็นให้ผู้ได้ปกครองได้เห็น หรือ ความประพฤติชอบด้วยใจ มี ๓ อย่างคือ อนุภิชฌา อพยาบาท และสัมมาทิฐิ^๐

สรุปได้ว่า สุจริต เป็นหมวดธรรมที่สำคัญมากในยุคปัจจุบัน ธรรมะข้อนี้ มีความสำคัญต่อ บุคคลทุกๆ คน ในการแสดงออกของผู้นำในการแสดงการกระทำ และการพูด ต่อผู้ได้บังคับบัญชาตนเอง

(๓) สัมมาอาชีวะ^{*} เป็น หนึ่งใน ธรรม ๘ ประการที่ควรเจริญคืออริยมรรคมีองค์ ๘ ได้แก่ ๑. สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) ๒. สัมมาสังกัปปะ ๓. สัมมาวาจา (เจรจาชอบ) ๔. สัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ) ๕. สัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ) ๖. สัมมาวายามะ (พยายามชอบ) ๗. สัมมาสติ (ระลึกชอบ) ๘. สัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ) นี่คือธรรม ๘ ประการที่ควรเจริญ^๑ คุณค่าทางความดีของสัมมาอาชีวะ เป็นฐานในการพัฒนาความดีในระดับต่าง ๆ และเป็นการพัฒนาตนเองด้วยการรักษากาย วาจา ใจ ให้ถูกต้องชอบธรรมเป็นการส่งเสริมคุณลักษณะของการพัฒนาตนตามหลักคุณธรรมความดีอย่างสมบูรณ์ คือ

๑). ความหมายของสัมมาอาชีวะ“สัมมาอาชีวะ”^๒ หมายถึง การเว้นจากมิจฉาชีพทุกชนิด ประกอบแต่การงานที่สุจริต ไม่ผิดกฎหมายไม่ผิดศีลธรรมไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนทั้งแก่ตนเองและบุคคลอื่น สัมมาอาชีวะเป็นหลักธรรมข้อหนึ่งในมรรค ๘ คำว่า “สัมมาอาชีวะ” ประกอบด้วยคำ ๒ คำคือ “สัมมา” และคำว่า “อาชีวะะ”คำว่า “สัมมา” หมายถึง โดยชอบ ดี

^๐ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๙๑.

^{*} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๑.

^๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๓/๔๐๗.

^๒ ส.ม.อ. (ไทย) ๔/๖/๒๑.

ถูกต้อง ถูกถ้วน สมบูรณ์ จริงแท้^U คำว่า “อาชีวะ” หมายถึง อาชีพ การเลี้ยงชีพ ความเพียรพยายามในการแสวงหาปัจจัยยังชีพ การทำมาหากิน^{ON} พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ได้ให้ความหมายของสัมมาอาชีวะว่า สัมมาอาชีวะ หมายถึง การเลี้ยงชีพในทางที่ชอบ^{OO} สรุปได้ว่า สัมมาอาชีวะ หมายถึง การเว้นจากมิจฉาชีพทุกชนิด ประกอบแต่การงานที่สุจริต ไม่ผิดกฎหมาย ไม่ผิดศีลธรรม ไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนทั้งแก่ตนเอง และบุคคลอื่น เป็นหลักธรรมที่มุ่งผลในทางปฏิบัติให้ทุกคนจัดการกับชีวิตที่เป็นอยู่จริง ๆ ในโลกนี้ เพื่อให้สอดคล้องกับการเลี้ยงชีพที่ถูกต้องของคนแต่ละคน โดยอยู่บนพื้นฐานการดำเนินชีวิต ด้วยการประพฤติชอบ หรือการเลี้ยงชีพชอบ

๒). ประโยชน์ของสัมมาอาชีวะ สัมมาอาชีวะ หรือการเลี้ยงชีพชอบ มีประโยชน์อยู่

๓ ประการคือ

๑. อัตตประโยชน์ ประโยชน์ที่มีจุดมุ่งหมายสำหรับตนเอง ประกอบด้วย ประโยชน์ ๓ ประการคือ

๑ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือทิฐฐัมมิกัตถะ หมายถึง ประโยชน์ที่ได้รับในปัจจุบัน

๒ ประโยชน์เบื้องหน้า หรือ สัมปรายิกัตถะ หมายถึง ประโยชน์ที่สูงขึ้นไปอีก ความเจริญรุ่งเรืองในอนาคต

๓ ประโยชน์สูงสุดหรือปรมาตถะ หมายถึง ประโยชน์ขั้นสูงสุด

๒. ปรัตถประโยชน์คือ ประโยชน์ต่อผู้อื่น

๓. อุภยัตถประโยชน์ จุดหมายร่วมกัน หรือประโยชน์ทั้งสองฝ่าย

การยึดเป้าหมายดังกล่าวย่อมจะช่วยให้ประสบความสำเร็จรุ่งเรืองในการเลี้ยงชีพหรือในการครองชีพของตนด้านต่าง ๆ ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความเจริญงอกงามของชีวิต หรือสิ่งที่จะช่วยให้ชีวิตดีขึ้น เจริญขึ้น รวมไปถึงคุณธรรมที่ทำให้ชีวิตก้าวหน้า

สรุปได้ว่า หลักการของสัมมาอาชีวะ ด้วยการเลี้ยงชีพชอบ ทางกาย ทางวาจา และทางใจ ก็คือการดำเนินชีวิตตามหลักกุศลกรรมบถนั่นเอง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่ง การดำเนินชีวิตสุจริต ทางกาย ทางวาจา และทางใจ เพื่อให้การดำเนินชีวิตเป็นไปในแนวทางที่ถูกต้องชอบธรรม

^U พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๒๙.

^{ON} เรืองเดียวกัน, หน้า ๔๐๖.

^{OO} ราชบัณฑิตยสถาน, ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๑, ๑๗๐.

๓.๑.๒ หลักธรรมที่ส่งเสริมความดี ชั้นโลกียะ (ฌานลาภบุคคล)

ธรรมใดที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ในโลกเพื่อความสุขสงบในชีวิตโลกนั้นคือ โลกียธรรม ฌานลาภบุคคล หมายถึง บุคคลผู้ได้ฌาน^{๐๐} ที่ยังคงมีความเกี่ยวข้องกับโลก ส่วนหลักธรรมที่เป็นไปเพื่อความไม่ข้องอยู่กับโลก เป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์ ในวัฏสงสาร นั่นคือ โลกุตตรธรรม ทั้งสองมันจึงเป็นธรรมคู่ที่อยู่คู่กันเสมอ ซึ่งหมายความว่ามันเป็นสิ่งเดียวกัน มีเกิดก็มีตาย มีสั้นก็มียาว นั่นหมายถึงว่า เกิดก็คือตาย ตายก็คือเกิด สั้นก็คือยาว ยาวก็คือสั้น เกิดและตายก็คือสิ่งเดียวกัน สั้นและยาวก็คือสิ่งเดียวกัน ดังนั้น ในการปฏิบัติ เราจึงต้องดำเนินไปควบคู่กัน จะเอาแต่โลกุตตรธรรมไม่สนใจโลกียธรรมก็ได้ จะเอาแต่โลกียธรรมไม่สนใจโลกุตตรธรรมก็ได้ เพราะหากเราแยกกันปฏิบัติเช่นนั้นมันไม่มีทางจะพ้นทุกข์ไปได้ หากเราบกพร่องข้างใดข้างหนึ่งเราก็ยอมทุกข์ เพราะสิ่งนั้นอยู่ดี โลกียธรรม เราเน้นอยู่ในเรื่องของ สัพพะปาปัสสะ อกะระณัง กุสะลัสสุปะสัมปะทา ละอกุศล เจริญกุศล^{๐๐} เรื่องของ ทาน ศีล ขันติ วิริยะ สมาธิ และ ปัญญาทางโลก ในชั้นโลกียะ (ฌานลาภบุคคล) คือ

(๑) สมาธิ ๓ ระดับ คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ เมื่อกล่าวถึงสมาธิ^{๐๐} ต้องเข้าใจในเบื้องต้นว่า สมาธิเป็นเรื่องของการฝึกฝนอบรมจิตใจ และเป็นการพัฒนาจิตใจให้มีความมั่นคง ตั้งมั่น และทำให้มีคุณภาพทางจิตใจที่ดีขึ้น ซึ่งในทางพระพุทธศาสนานั้น สมาธิสามารถประพจน์ปฏิบัติได้ ทั้งเพื่อประโยชน์ต่อความมีชีวิตที่อยู่เป็นสุขในเพศภาวะของผู้ที่ยังครองเรือน และยังเป็นการปฏิบัติเพื่อนำไปสู่ความหลุดพ้นสำหรับผู้ที่เป็นนักบวชอีกด้วย แต่อย่างไรก็ตาม สมาธิ ถือเป็นเรื่องสากล กล่าวคือ มีเฉพาะพุทธศาสนิกชนเท่านั้นที่จะสามารถปฏิบัติสมาธิได้ แม้ผู้นับถือศาสนาอื่นก็สามารถปฏิบัติสมาธิได้เช่นเดียวกัน ทั้งนี้ การฝึกสมาธิจะเน้นให้ความสำคัญของการลงมือปฏิบัติด้วยตนเองจึงจะได้รับผลแห่งการปฏิบัตินั้น

(๒) ความหมายของสมาธิ สมาธิ คือ อาการที่ใจตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวอย่างต่อเนื่อง หรือ อาการที่ใจหยุดนิ่งแน่วแน่ ไม่ซัดส่ายไปมา เป็นอาการที่ใจสงบรวมเป็นหนึ่งแน่วแน่มิแต่ความบริสุทธิ์ผ่องใส สว่างไสวผุดขึ้นในใจ จนกระทั่งสามารถเห็นความบริสุทธิ์นั้นด้วยใจ

^{๐๐} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๖๖๒/๓๔๕.

^{๐๐} ช.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๔๐.

^{๐๐} วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๑/๕.

ตนเอง อันจะก่อให้เกิดทั้งกำลังใจ กำลังขวัญ กำลังปัญญา และความสุขแก่ผู้ปฏิบัติในเวลาเดียวกัน^{๐๐} ความหมายของสมาธิมีหลายอย่างด้วยกันคือ

๑) ความหมายของสมาธิในเชิงลักษณะผล สมาธิ คือความสงบสบาย และความสงบเป็นสุขอย่างยิ่งที่มนุษย์สามารถสร้างขึ้นได้ด้วยตนเองเป็นสิ่งที่พระพุทธศาสนาเอาไว้เป็นข้อปฏิบัติเพื่อการดำรงชีวิตทุกวันอย่างเป็นสุขไม่ประมาทเต็มไปด้วยสติสัมปชัญญะและปัญญา อันเป็นเรื่องไม่เหลือวิสัย ทุกคนสามารถปฏิบัติได้ง่ายๆ^{๐๙}

๒) ความหมายของสมาธิในเชิงลักษณะการปฏิบัติกล่าวอีกนัยหนึ่งในเชิงลักษณะการปฏิบัติ สมาธิ แปลว่า ความตั้งมั่นจิต หรือ ภาวะที่จิตแน่วแน่มุ่งต่อสิ่งที่กำหนด คำจำกัดความของสมาธิที่พบเสมอ คือ จิตตั้งเสถียร^{๐๑} หรือเรียกสั้นๆ ว่า "เอกัคคตา" ซึ่งแปลว่า ภาวะที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่งคือ การที่จิตกำหนดแน่วแน่มุ่งอยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ไม่ฟุ้งซ่านหรือส่ายไป^{๐๒}

(๓) ประเภทของสมาธิ สมาธิ แปลว่า ตั้งใจมั่น ทรงจิตไว้โดยชอบ มี ๕ ประการดังจะได้อธิบายต่อไปนี้

- ๑) สมาธิ ๑ ได้แก่ เอกัคคตาสมาธิ
- ๒) สมาธิ ๒ ได้แก่ โลภียสมาธิ และ โลกุตตรสมาธิ
- ๓) สมาธิ ๓ ได้แก่ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และ อัปปนาสมาธิ
- ๔) สมาธิ ๔ ได้แก่ ทิฐฐัมมสุขวิหารสมาธิ ญาณทัสสนสมาธิ สติสัมปชัญญสมาธิ และอาสวัชยสมาธิ
- ๕) สมาธิ ๕ ได้แก่ สุขสมาธิ สันตสมาธิ อริยสมาธิ นิรามิสสมาธิ อภาวูริสสมาธิ หมายถึง สมาธิของมหาบุรุษ^{๐๓}

^{๐๐} พระภิกษุญาณวชิรญาณ (เผด็จ ทตฺตชีโว), **พระแท้**, (ปทุมธานี : โรงพิมพ์วัดพระธรรมกาย , ๒๕๔๕), หน้า ๒๑๐.

^{๐๙} พระมงคลเทพมุนี, **วิสุทธิวาจา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทฟองทองเอนเตอร์ไพรส์ จำกัด, ๒๕๓๙), หน้า ๑๖๒.

^{๐๑} อ.จตุกก.อ. (บาลี) ๒/๒๕๔/๔๔๗.

^{๐๒} พระภิกษุญาณวชิรญาณ (เผด็จ ทตฺตชีโว), **พระแท้**, (ปทุมธานี : โรงพิมพ์วัดพระธรรมกาย , ๒๕๔๕), หน้า ๒๑๐.

^{๐๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), **วิปัสสนาญาณโสภณ**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : บจก. ศรีอนันต์การพิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๒๓.

(๔) ระดับของสมาธิ ในชั้นอรรถกถา^{อน} พระอรรถกถาจารย์ ท่านได้จัดแยกสมาธิ ออกเป็น ๓ ระดับคือ

- ๑) ขณิกสมาธิ สมาธิชั่วขณะ (momentary concentration) เป็นสมาธิขั้นต้น
- ๒) อุปจารสมาธิ สมาธิเฉียดๆ หรือสมาธิจวนจะแน่วแน่ (Access concentration) เป็นสมาธิขั้นกลาง
- ๓) อัปปนาสมาธิ สมาธิแน่วแน่ หรือสมาธิที่แนบสนิท (Attainment concentration) เป็นสมาธิระดับสูงสุด^{อน}

(๕) ประโยชน์ของสมาธิ สมานันนั้นเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมนุษย์อย่างมาก เมื่อพิจารณา แล้วสามารถสรุปได้เป็นหัวข้อหลักๆ ดังนี้

- ๑) ทำให้ใจสบาย ไม่เครียด มีความสุขผ่องใส
- ๒) หายหวาดกลัว หายกระวนกระวายโดยไม่จำเป็น
- ๓) นอนหลับง่าย ไม่ฝันร้ายสิ่งตัวเองได้เช่นสั่งให้หลับ หรือตื่นตามเวลาที่กำหนดได้
- ๔) กระฉับกระเฉง ว่องไว รู้จักเลือก และตัดสินใจเหมาะสมแก่สถานการณ์
- ๕) มีความแน่วแน่ในจุดหมายมีความใฝ่สัมฤทธิ์สูง
- ๖) มีสติสัมปชัญญะดีรู้เท่าปรากฏการณ์ และยับยั้งใจได้ดีเยี่ยม
- ๗) มีประสิทธิภาพในการทำงานทำกิจกรรมสำเร็จด้วยดี
- ๘) ส่งเสริมสมรรถภาพมันสมองเรียนหนังสือเก่งความจำดีเยี่ยม
- ๙) เกื้อกูลต่อสุขภาพร่างกาย เช่น ชะลอความแก่หรืออ่อนกว่าวัย
- ๑๐) รักษาโรคบางอย่าง เช่น โรคเครียด โรคท้องผูก โรคความดันโลหิต โรคหืด หรือโรคกายจิต อย่างอื่น^{อน}

๓.๑.๓ หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีขั้นโลกุตระ (พระอริยบุคคล)

โลกุตตรธรรม^{อน} หมายถึง การทำจิตให้ขาวรอบ การละวาง การสลัดคืน หรือในเรื่องของปัญญาญาณเป็นหลัก คือ การเห็นแจ้งในธรรมชาติทั้งหลายล้วนว่างเปล่าจากตัวตน ชั้นที่ ๕

^{อน} ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๖๑-๖๕.

^{อน} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑/๒. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๘๓๓.

^{อน} เสฐียรพงษ์ วรรณปก, สติ-สมาธิ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสยามการพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๓๕-๓๖.

เป็นมายาอันลวงหลอก โลกียธรรมและโลกุตระธรรม ตั้งอยู่ปรากฏอยู่เป็นคู่กันอยู่เสมอ แต่เพราะเหตุที่ตา หู จมูก ลิ้น กายใจ ตามธรรมดาของเรา เป็นแต่เพียงเครื่องมือที่จะสัมผัสได้ กับพวกโลกียธรรมเท่านั้น เราจึงไม่อาจเห็นโลกุตระธรรมซึ่งมีอยู่พร้อมกันในที่นั่นเอง ถ้าท่านเห็นประจักษ์ชัดซึ่งโลกียธรรมในด้านใน อันหุ้มห่อรังรัดด้วยดวงวิญญาณอยู่ ก็สามารถเพิกถอน และเห็นโลกุตระธรรมได้พร้อมกันนั่นเอง เพราะทั้งสองนี้เป็นของคู่กันและซ้อนกันอยู่ เช่นเดียวกับเก้าอี้กับความไม่มีเก้าอี้ ซึ่งซ้อนกันอยู่ แต่เรามองเห็นเพียงเก้าอี้อย่างเดียว^{๐๐} ผู้วิจยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้คือ

(๑) จุดมุ่งหมายการส่งเสริมความดีขั้นโลกุตระ เป็นจุดมุ่งหมายสูงสุด หรือว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในพระพุทธศาสนา คือ การหลุดพ้นจากกิเลสและความทุกข์ทั้งปวง เข้าถึงธรรมชาติของโลกและชีวิต อันทำให้จิตใจเป็นอิสระและมีความสุขอย่างสูงสุดคือ

- ๑) ไม่หวั่นไหว หรือถูกรบกวนงำด้วยความผันผวนปรวนแปรต่างๆ
- ๒) ไม่ผิดหวัง โศกเศร้า บิบบั่นจิตเพราะความยึดติดถือมั่นในสิ่งใดๆ
- ๓) ปลอดโปร่ง สงบ ผ่องใส สดชื่น เบิกบานใจตลอดเวลา
- ๔) เป็นอยู่และกระทำการด้วยปัญญาซึ่งมองที่เหตุปัจจัย^{๐๐}

(๒) ปัญญา ในพระพุทธศาสนาได้ชื่อว่าเป็นศาสนาแห่งปัญญาคือ มีทั้งปัญญาที่เป็นโลกียะสำหรับนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตประจำวันได้และปัญญาที่เป็นโลกุตระซึ่งเกิดจากการฝึกอบรมด้านสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานปัญญานี้เป็นปัญญาที่บริสุทธิ์ การใช้ปัญญาเป็นเครื่องมือนำไปสู่ความพ้นจากความทุกข์ ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน) กล่าวถึงปัญญา ว่า ปัญญา ไว้ในหนังสือ ปัญญาทางพระพุทธศาสนา สรุปความได้ว่า ปัญญา แปลว่า ความรู้ทั่ว อันหมายความว่า ความรู้ทั่วถึงเหตุ และผล รู้เหตุถึงผล รู้ผลถึง เหตุ ตามสัจจะความจริง เมื่อมีความรู้ในสิ่งใดแล้ว ก็ชื่อว่ามีปัญญาในสิ่งนั้น แต่ถ้าเป็นความรู้ หลง รู้ผิดคือไม่ใช่เป็นความรู้จริงก็ไม่เรียกว่าปัญญา และมีคำเรียกความรู้ที่ถูกต้องว่า สัมมปัญญา ปัญญาชอบ ส่วนรู้ผิด รู้หลง เรียกว่า มิจฉาปัญญา หรือมิจฉปปัญญา ปัญญาผิด ปัญญาเป็นคำกลางๆ แต่ต้องเป็นความรู้ถูกต้องจึงเป็นปัญญา หรือสัมมปัญญานั้นเอง จึงเป็นปัญญาถ้าไม่ใช่สัมมปัญญาเป็นมิจฉป -

^{๐๐} วิ.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๓-๑๑๔.

^{๐๐} ท่านพุทธทาส, **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ , ๒๕๔๐), หน้า ๑๕.

^{๐๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **การพัฒนาที่ยั่งยืน**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๗-๘.

ปัญญา ปัญญาผิด ก็ไม่เรียกว่า ปัญญาแต่เป็นความรู้หลง รู้ผิด เพราะฉะนั้นเมื่อเรียกว่าปัญญา โดยทั่วไป จึงมุ่งในทางดี อันหมายถึงว่า รู้ถูกต้อง ดังที่อธิบายไว้ข้างต้นว่า รู้ทั่วถึงเหตุผลตามสัจจะ คือตามที่เป็นจริง^{๐x}

(๓) ความหมายของปัญญา มนุษย์จะเกิดปัญญาได้ต้องอาศัยประสาทสัมผัสทางการรับรู้ทั้ง อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ธรรมารมย์ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยตาและรูป เพราะประชุมธรรม ๓ ประการจึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดเวทนา ส่วนแห่งสัญญาเครื่องเน้นเข้าก็ครอบงำบุรุษเพราะเน้นเข้าอยู่ที่เวทนานั้นเป็นเหตุในรูปทั้งหลายที่จะพึงรู้ด้วยตนเป็นอดีตที่ดี เป็นอนาคตที่ดี เป็นปัจจุบันที่ดี”^{๐๑}

ปัญญา ตามความหมายในพระไตรปิฎก หมายถึง วิปัสสนาปัญญา ที่รู้แจ้งรู้ชัด ซึ่งสภาวะปกติแห่งรูปธรรมนามธรรม อันเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อยู่โดยปกติตามธรรมดานั่นเอง^{๐๒}

ปัญญา ตามความหมายในอรรถกถา หมายถึง ปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาฟันในการดับทุกข์ได้^{๐๓}

ปัญญา ตามความหมายในคัมภีร์ปกรณ์วิเสสวิสุทธิมรรค หมายถึง ที่ชื่อว่าปัญญา เพราะอรรถว่ารู้ชัด^{๐๔} คือ การทำวิปัสสนามรรคปัญญาให้เกิดขึ้น อันมีผลมาจากการทำลายกิเลสต่างๆ ให้สิ้นไป, การได้เสวยรสของความเป็นพระอริยบุคคล, การสามารถเข้านิโรธสมาบัติได้, และสำเร็จความเป็นอาหุไนยบุคคล

พระพุทธองค์ ทรงตรัสเปรียบเทียบแสงสว่างแห่งปัญญาว่าเป็นสิ่งประเสริฐที่สุด ดังพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ว่า บรรดาแสงสว่าง ๔ ประการคือ แสงสว่างแห่งพระจันทร์ ๑ แสงสว่างแห่งพระอาทิตย์ ๑ แสงสว่างแห่งไฟ ๑ แสงสว่างแห่งปัญญา ๑ ภิภุชทั้งหลาย แสงสว่าง ๔ ประการนี้ แล แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ^{๐๕}

^{๐x} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน), ปัญญาในพระพุทธศาสนา , พิมพ์ครั้งที่ ๔, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า๑.

^{๐๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๔/๑๗๒.

^{๐๒} วิ.ม. (ไทย) ๔ / ๗๐ / ๔๐..

^{๐๓} ม.ม. (ไทย) ๑๓ / ๒๐๑ - ๒๐๖ / ๒๓๙ - ๒๔๔.

^{๐๔} สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง , คัมภีร์วิสุทธิมรรค , หน้า ๗๓๑.

^{๐๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๙/๑๔.

ในคัมภีร์ขุททกนิกาย มีพระพุทธพจน์ตรัสถึงปัญญาไว้ว่า “เมื่อใดบุคคลพิจารณาด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เมื่อนั้นเขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี่เป็นทางแห่งความหมดจด เมื่อใดบุคคลพิจารณาด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงทุกข์ เมื่อนั้นเขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี่เป็นทางแห่งความหมดจดเมื่อใดบุคคลพิจารณาด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้นเขาย่อมเบื่อหน่ายในทุกข์ นี่เป็นทางแห่งความหมดจด”^{๐๐}

(๔) ประเภทของปัญญา ผู้เข้าถึงความว่างจากกิเลส ย่อมบริสุทธิสมบุรณ์ด้วยไตรสรณคมน์ มีศีล สมาธิ และปัญญา ปัญญาคือทางที่ดำเนินไปสู่ความบริสุทธิ์ ดังคำบาลีว่า “ปัญญายบริสุทธิ์ผุดผ่อง - บุคคลบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา”^{๐๐} แม้จะกล่าวถึงปัญญาอย่างเดียว ศีล และสมาธิก็รวมอยู่ในนั้นพร้อมอย่างสมบูรณ์ เป็นองค์รวมที่แยกออกจากกันไม่ได้ และเป็นทางทางสายกลาง (มัชฌิมาปฏิปทา) สิ่งที่เราเรียกว่าปัญญา หมายถึง การรู้จักตัวเองตามความเป็นจริงคือไม่มีอะไรน่ายึดถือ ดังคำบาลีที่ว่า “สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสยา - สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น”^{๐๐} เรื่องนี้ถือว่า เป็นหัวใจที่สำคัญเป็นอย่างยิ่งของพระพุทธศาสนา ถ้ายังไม่รู้จักเรื่องนี้ เท่ากับว่าไม่รู้จักพระพุทธศาสนาที่ถูกต้องอย่างแท้จริง หรือไม่รู้จักพระพุทธศาสนาเลยก็ว่าได้^{๐๐}

ปัญญา คือความรู้รอบรู้ ความรู้ทั่ว ความเข้าใจ ความรู้ซึ่งในคัมภีร์ปกรณวิเสส ชื่อ วิสุทธิมรรค พระพุทธโฆสะจารย์ ได้จัดประเภทของปัญญาออกเป็นหมวดๆ พอสรุปได้ ดังนี้

๑) ปัญญาในทุละ ในทุละที่ ๑ หมวดแห่งปัญญา แบ่งเป็น ๒ ประเภท

๑. โลภียปัญญา คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลภยมรรค
๒. โลกุตตรปัญญา คือ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยโลกุตตรมรรค

๒) ปัญญาในติกะ ในติกะที่ ๑ จัดปัญญาไว้ ๓ ประเภท คือ

๑. จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด
๒. สุตมยปัญญา ปัญญาเกิดจากการฟัง
๓. ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญภาวนา^{๐*}

๓) ปัญญาในจตุกกะ ในจตุกกะที่ ๑ จัดปัญญาไว้ ๔ ประการคือ

^{๐๐} ขุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๓๘๓/๑๒๖.

^{๐๐} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือมนุษย์ : ฉบับสมบูรณ์**, หน้า ๔๘ - ๔๙.

^{๐๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒ / ๓๙๐ / ๓๔๘.

^{๐๐} พุทธทาสภิกขุ, **คู่มือมนุษย์ : ฉบับสมบูรณ์**, หน้า ๒๙ - ๓๑.

^{๐*} วิสุทธิ. (ไทย) ๓/๘-๙.

๑. ทุกขญาณ คือ ปัญญาอันปรารภรำพึงเอาทุกขสังขเป็นอารมณ์ และประพจน์ให้เป็นไปในสันดานนั้น

๒. ทุกขสมุทยญาณ คือ ปัญญาที่ปรารภรำพึงเอาต้นหา อันเป็นที่ก่อให้เกิดทุกข์นั้นเป็นอารมณ์ และประพจน์ให้เป็นไปในสันดานนั้น

๓. ทุกขนิโรธญาณ คือ ปัญญาที่ปรารภรำพึงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ และประพจน์ให้เป็นไปในสันดานนั้น

๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ คือ ปัญญาที่ปรารภรำพึงเอาข้อปฏิบัติ อันจะให้ถึงพระนิพพานเป็นที่ดับทุกข์นั้นเป็นอารมณ์แล้ว และประพจน์ให้เป็นไปในสันดานนั้น^{๐๐}

๔) ปัญญาระดับโลกียปัญญา ระดับโลกียปัญญาคือ ปัญญาที่เกี่ยวกับทางโลก เป็นเรื่องของชาวโลก ยังอยู่ในภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็นปัญญาที่ประกอบด้วย อาสวกิเลส เป็นปัญญาที่ยังถูกร้อยรัดด้วยกิเลสมีสังโยชน์เป็นต้น คู่กับโลกุตตรปัญญา

๕) ปัญญาระดับโลกุตตรปัญญา ระดับโลกุตตรปัญญา เป็นปัญญาที่เหนือจากโลก เป็นปัญญาที่พ้นวิสัยของโลก ไม่เนื่องในภพทั้งสามคือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ เป็นปัญญาที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรค คือ มรรค ผล นิพพาน^{๐๑}

๖) ปัญญาระดับโลกียอภิญญา ระดับโลกียอภิญญาคือ การรู้อารมณ์ต่างๆ และคุณลักษณะของมัน โดยอาศัยพลังจิตโดยตรงโดยไม่ต้องอาศัย ตา หู จมูก ลิ้น และผิวหนัง เช่น หลับตาแล้วแต่อาจมองเห็นรูป วัตถุ และเหตุการณ์ได้ ซึ่งอยู่ไม่ไกลเกินวิสัยของตา เป็นต้น^{๐๒} มี ๕ ประการคือ

๑. อธิวิวิธี แสดงฤทธิ์ได้

๒. ทิพโสตา หูทิพย์^๓) เจโตปริยญาณ รู้จักกำหนดใจผู้อื่น

๔. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกชาติได้

๕) ทิพจักขุ ตาทิพย์

และ ระดับโลกุตตรอภิญญา มี ๑ ประการคือ

๖) อาสวักขยญาณ^{๐๓}

^{๐๐} ที. ปา. (ไทย) ๑๑ / ๒๓๙ ๑๘๑.

^{๐๑} อภ.สง. (ไทย) ๓๔ / ๙๑๑ / ๓๔๔.

^{๐๒} แสง จันทร์งาม, ศาสตราจารย์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไทยพัฒนาพานิช, ๒๕๓๔), หน้า ๗๙.

^{๐๓} ข.ป. (ไทย) ๓๑/๑๐๑/๑๐๖-๑๐๘.

(๕) บ่อเกิดของปัญญา ทุกคนที่เกิดมาทางพระพุทธศาสนาถือว่า ย่อมมีปัญญาติดตัวมาเรียกว่า สชาติกปัญญา^{๐๐} จะมากหรือน้อยอยู่ที่การได้สั่งสมอบรมมาในอดีตชาติ^{๐๐} เมื่อเกิดมาแล้วก็ได้สั่งสมอบรมเพิ่มขึ้น ถือว่าสร้างปัญญาให้แก่ตนเอง พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนให้เหล่าหมู่พุทธบริษัท ผู้ที่เห็นภัยในกองแห่งสังขาร ได้ปฏิบัติตนเพื่อให้เกิดปัญญา หลักวิธีปฏิบัติเพื่อให้เกิดปัญญา วิธีการปฏิบัติ เพื่อให้เกิดปัญญา ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้คือ

ก) สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟัง ได้แก่ ปัญญาที่เกิดจากการฟังมาจากผู้อื่น เช่น การศึกษาเล่าเรียนจากครู จากการอ่านหนังสือ จากการฟังบรรยายในการทัศนศึกษา ปัญญาประเภทนี้ เป็นปัญญาที่ทำให้เกิดขึ้นได้ไม่ยากนักในสมัยปัจจุบันนี้ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ฟังด้วยดี ย่อมได้ปัญญา”^{๐๐}

ข) จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณาหาเหตุผลด้วยตนเอง บุคคลผู้ที่ไม่ได้ฟังมาจากผู้อื่น ไม่ได้อ่านจากหนังสือตำราเรียนใดๆ หรือไม่ได้จากแหล่งค้นคว้าที่คนอื่นทำขึ้น แต่ได้สร้างปัญญาของตนให้เกิดขึ้น ด้วยการคิดค้นทดลองหาเหตุผลด้วยตนเอง จนเกิดปัญญารู้ชัดในเรื่องนั้น ปัญญาประเภทนี้พบเห็นได้โดยทั่วไป ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ปัญญา ย่อมมีแก่ผู้เพ่งพินิจ”^{๐๐} ผู้ที่เพ่งพินิจคือ การทำใจให้เป็นสมาธิ เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดปัญญา ถ้าจิตไม่เป็นสมาธิ ปัญญาชนิดนี้ไม่สามารถเกิดขึ้นได้^{๐๐}

ค) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจาก การฝึกอบรม หรือปัญญาที่เกิดแต่การฝึกลงมือปฏิบัติ ปัญหานี้มีความจำเป็นมากในทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะการฟังตนเอง เพราะทำให้ได้ความสงบสุขด้านจิตใจ จนถึงความดับทุกข์ในที่สุด ต้องอาศัยปัญญาที่เกิดจากการเจริญภาวนา และเป็นปัญญาที่เกิดจากประสบการณ์ตรง อันเป็นผลมากจากการลงมือฝึกปฏิบัติจนรู้แจ้งประจักษ์ชัดในสิ่งทั้งปวงตามความเป็นจริงว่า สิ่งทั้งปวง ล้วนเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ตามความเป็นจริงของกฎธรรมชาติ ไม่ยึดมั่นถือมั่นให้เกิดทุกข์ ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก”^{๐๕}

^{๐๐} วิสุทฺธิ. (ไทย) ๔ / ๕.

^{๐๐} พุ.ชา. (ไทย) ๒๘ / ๕๔๒ / ๒๗๔ - ๓๐๔.

^{๐๐} ส.ส. (ไทย) ๑๕ / ๘๔๕ / ๒๑๓.

^{๐๐} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕ / ๑๘ / ๑๗.

^{๐๐} จอม บุญตาเทศ ป., พุทธวิธีเทศนา, หน้า ๖๖๙ - ๖๘๘.

^{๐๕} ส.ส. (ไทย) ๑๕ / ๘๐ / ๘๕.

สรุปความว่า ปัญญาทั้ง ๓ ประการนี้ ปัญญาประเภทที่ ๑ คือ ปัญญาที่เกิดจากการศึกษาเล่าเรียนจากคนอื่นเป็นความรู้ที่เกี่ยวกับหน้าที่การงานศาสตร์ต่างๆ โดยอาศัยการคิดพิจารณา ปัญญาประเภทที่ ๒ คือ สุตมยปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการเรียนรู้จากคนอื่น หรือที่เรียกว่าปรโตโมสะคือได้ยินได้ฟังมามาก ปัญญาประเภทที่ ๓ คือ ภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานจนบรรลุธรรมสูงสุดในพระพุทธศาสนา

๓.๒ หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีของสังคม

การปฏิบัติตามหลักธรรม ในพระพุทธศาสนา ไม่ใช่ปฏิบัติตามทั้งหมด แต่เลือกเอาธรรมะหมวดใดหมวดหนึ่งหรือข้อใดข้อหนึ่งที่เหมาะสมและเห็นว่าสามารถนำมาประยุกต์ใช้ปฏิบัติได้โดยไม่ขัดกับการดำเนินชีวิตประจำวัน การปฏิบัติตามหลักธรรม ถือเป็นการเผยแผ่คำสอนของพระพุทธเจ้าอีกรูปแบบหนึ่งที่สื่อถึงผู้อื่นได้อย่างตรงตัวไม่ต้องอธิบาย และเมื่อทำเป็นประจำ คุณค่า และประโยชน์ของการปฏิบัติก็จะเกิดขึ้นกับผู้ปฏิบัติอย่างแท้จริง ก็เช่นเดียวกันไม่เพียงแต่สนใจพระพุทธศาสนาเท่านั้น แต่ยังนำเอาหลักธรรมในพระพุทธศาสนา มาประยุกต์ใช้ใน ชีวิตประจำวันอีกด้วย

๓.๒.๑ หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีด้านความสัมพันธ์

ผู้วิจัยได้ศึกษาหลักธรรมที่ส่งเสริมความสัมพันธ์ของมนุษย์คือ หลักสังคหวัตถุ ๔ หลักสาราณียธรรม ๖ หลักทศ ๖ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอต่อไปนี้

(๑) สังคหวัตถุ ๔^{๐๐} ได้แก่ สงเคราะห์ด้วยการให้ทาน ปิยวาจา อุตถจริยา และสมานัตตตา สังคหวัตถุ ๔ เป็นหลักการสงเคราะห์ประชาชนประกอบด้วยองค์ ๔ คือ

๑) ทาน การให้คือ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปัน ช่วยเหลือกันด้วยสิ่งของตลอดถึงให้ความรู้ และแนะนำสั่งสอน

๒) ปิยวาจา หรือ เปยยวัชชะ วาจาเป็นที่รักคือ คำกล่าวสุภาพไพเราะอ่อนหวานสามัคคี ให้เกิดไมตรี และความรักใคร่นับถือ ตลอดถึงคำแสดงประโยชน์ ประกอบด้วยเหตุผลเป็นหลักฐานจูงใจให้นิยมยอมตาม

๓) อุตถจริยา การประพฤติประโยชน์คือ ขวนขวายช่วยเหลือกิจการ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์

^{๐๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๑๐/๑๗๐.

๔) สมานัตตา การวางตนเหมาะสมแก่ฐานะ ภาวะ บุคคล เหตุการณ์ และ สิ่งแวดล้อม ถูกต้องตามธรรม^{๐๖}

(๒) สาราณียธรรม ๖^{๐๖} คือ ธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกันพระพุทธานุชาตือว่า เมื่อ มนุษย์เกี่ยวข้องกับสิ่งใด จะต้องปฏิบัติต่อสิ่งนั้นอย่างถูกต้องด้วยความกตัญญู ซึ่งถือว่าเป็น การทำประโยชน์เกื้อกูลแก่บุคคลอื่นที่เกี่ยวข้องในฐานะต่างๆ เช่น ในฐานะบิดามารดาบุตร สามีภรรยา ญาติพี่น้อง เพื่อน ครูอาจารย์ศิษย์ ตลอดจนในฐานะเพื่อนร่วมเกิด แก่ เจ็บ ตาย ความสัมพันธ์ที่บุคคลมีต่อบุคคลต่างๆ จะต้องเป็นความสัมพันธ์ที่ถูกต้องเหมาะสม ด้วยการ ปฏิบัติตามหลักธรรมเป็นเหตุให้ระลึกถึงกันที่เรียกว่า สาราณียธรรม ๖ ประการ ได้แก่

๑) เมตตาการุณยธรรม ได้แก่ ทำต่อกันด้วยเมตตา คือ แสดงไมตรีและความหวังดีต่อ เพื่อนร่วมงาน ร่วมกิจการ ร่วมชุมชน ด้วยการช่วยเหลือกิจธุระต่างๆ แสดงอาการกิริยาสุภาพ ไม่ เบียดเบียนทำร้ายผู้อื่น เคารพนับถือกันทั้งต่อหน้าและลับหลัง

๒) เมตตาวิจิตรธรรม ได้แก่ พูดต่อกันด้วยเมตตา คือ ช่วยบอกแจ้งสิ่งที่เป็นประโยชน์ สิ่งสอนหรือแนะนำตักเตือนกันด้วยความหวังดี กล่าววาจาสุภาพอ่อนโยน ไม่กล่าวร้าย ไม่ใช้วาจา หยาบคาย หรือวาจาที่ประกอบด้วยอารมณ์โทสะ แต่ใช้คำพูดที่ประกอบด้วยเมตตา คือ พูดด้วยความหวังดี เจตนาดี ไม่ล่วงละเมิดผู้อื่นด้วยวาจา

๓) เมตตาเมตตาธรรม ได้แก่ คิดต่อกันด้วยเมตตา คือ มีความหวังดี ปรารถนาดี มี ไมตรีจิตที่ติงามต่อกันและกัน คิดทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่กัน มองกันในแง่ดี ไม่แสดงอาการโกรธ เคืองอาฆาตพยาบาทแสดงออกด้วยจิตใจที่ยึดแน่นแถมใส่ต่อกัน ไม่บังคับขู่เข็ญจิตใจผู้อื่น

๔) สาราณนิโคตี ได้แก่ เมื่อได้วัตถุสิ่งของเครื่องใช้ หรือ อาหาร จะต้องรู้จัก แบ่งปัน มีน้ำใจกว้างขวาง เสียสละแบ่งปันลาภผลที่ได้มาโดยชอบธรรม แม้เป็นของเล็กน้อยก็ แจกจ่ายให้ได้มีส่วนร่วมใช้สอยบริโภคทั่วกัน ไม่ตระหนี่ใช้สอยเพียงผู้เดียว

๕) สีสสามัญญตา ประพฤติตนให้ถูกต้องตามกฎเกณฑ์ที่สังคมปฏิบัติกันคือมี ความประพฤติสุจริตดีงาม รักษาระเบียบวินัยของส่วนรวม ไม่ทำตนให้เป็นที่น่ารังเกียจ หรือเสื่อม เสียแก่หมู่คณะ

^{๐๖} อ.อ.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๕๔/๓๔๐-๓๔๒.

^{๐๖} วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๗๔/๓๖๘.

๖. ทัศนวิสัยสามัญตา^{๐N} ปรับความเห็นเข้ากันได้คือ เคารพรับฟังความคิดเห็นกัน มีความเห็นชอบร่วมกัน ตกลงกันได้ในหลักการสำคัญ ยึดถืออุดมคติ หลักแห่งความดีงามหรือจุดหมายสูงสุดอันเดียวกัน

สรุปได้ว่า เมื่อบุคคลปฏิบัติตามหลักธรรมที่เป็นเหตุให้ระลึกถึงกันดังกล่าว ย่อมก่อให้เกิดความรัก ความสามัคคีปรองดองระหว่างกัน อันเป็นการแสดงถึงการปฏิสัมพันธ์ต่อกันด้วยความกตัญญู เป็นต้น

(๓) ทิศ ๖^{๐๐} สมัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่เวฬุวัน (ป่าไผ่) ใกล้กรุงราชคฤห์ เช้าวันหนึ่งพระองค์ได้เสด็จเข้าไปในกรุงราชคฤห์เพื่อบิณฑบาต ได้ทอดพระเนตรเห็นสิงคาลกมาณพ ซึ่งมีผ้าเปียก มีผมเปียกกำลังไหว้ทิศทั้ง ๖ อยู่ พระองค์จึงตรัสถามว่า ที่สิงคาลกมาณพ ทำอย่างนั้น เพราะทำตามคำสั่งของบิดา ซึ่งคนสมัยก่อนมีความเชื่อว่าการไหว้ทิศต่างๆ จะทำให้มีความสุข เทวดาคูมครองรักษาให้ปลอดภัย ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงได้เปลี่ยนแนวความคิดของ สิงคาลกมาณพใหม่ โดยได้ตรัสกับสิงคาลกมาณพว่าสาวกในศาสนาของพระองค์ไม่ได้ไหว้ทิศหากันอย่างนี้ การไหว้แบบนี้ไม่ถูกต้อง และไม่ได้ประโยชน์อะไร เมื่อสิงคาลกมาณพพุดถามว่าควรจะไหว้อย่างไรจึงจะถูกต้อง และมีประโยชน์ พระองค์จึงได้ตรัสให้สิงคาลกมาณพไหว้ทิศทั้ง ๖ คือ การปฏิบัติหน้าที่ต่อบุคคลที่ต้องประสานสัมพันธ์ในสังคมตลอดเวลา^{๐๐} ทิศ ๖ จึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับบุคคลประเภทต่างๆ ที่บุคคลต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กัน ทางสังคมดุจทิศที่อยู่รอบตัว^{๐๐}

หลักธรรมเป็นเครื่องอนุเคราะห์บุคคลในสังคมซึ่งเราควรจะต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ให้ถูกต้อง ด้วยวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกันไปตามสถานะแห่งความสัมพันธ์กับตัวเรา เป็นวิธีปฏิบัติตอบสนองต่อคนที่เราเกี่ยวข้องกับในสังคมนั้นเอง พระพุทธองค์ตรัสเรียกด้วยคำเปรียบเทียบว่า ทิศ ๖ ทิศ ๖^{๐๐} หมายถึง บุคคลประเภทต่างๆ ที่เราต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ทางสังคม ดุจทิศที่อยู่รอบตัว ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้คือ

๑). ทิศเบื้องหน้า (ปรตฺถิมทิศ) คือ ทิศตะวันออก ได้แก่ มารดาบิดา เพราะเป็นผู้มีอุปการะแก่เรามาก่อน

^{๐N} วิ.ป. (ไทย) ๘/๒๗๔/๓๖๙.

^{๐๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๖-๒๗๒/๒๑๒-๒๑๖.

^{๐๐} สุชีพ ปุณณานุภาพ, พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน , พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๓๖๒-๓๖๓.

^{๐๐} พระราชนิพนธ์ (ประยุทธ์ ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๒๔.

^{๐๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๙๘-๒๐๔/๒๐๒-๒๐๖.

๒). ทิศเบื้องขวา (ทกฺขินทิส) คือ ทิศใต้ ได้แก่ ครูอาจารย์ เพราะเป็น
ทักษิณบุคล ควรแก่การบูชาคุณ

๓). ทิศเบื้องหลัง (ปจฺฉิมทิส) ทิศตะวันตก ได้แก่ บุตรภรรยา เพราะติดตามเป็น
กำลังสนับสนุนอยู่ข้างหลัง

๔). ทิศเบื้องซ้าย (อุตุตฺรทิส) ทิศเหนือ ได้แก่ มิตรสหาย เพราะเป็นผู้ช่วย
ให้ข้ามพ้นอุปสรรคภัยอันตราย และเป็นกำลังสนับสนุน ให้บรรลุความสำเร็จ

๕). ทิศเบื้องล่าง (เหฏฐิมทิส) ได้แก่ คนรับใช้ และคนงาน เพราะเป็น
ผู้ช่วยทำการงานต่างๆ เป็นฐานกำลังให้

๖). ทิศเบื้องบน^{๐๐} (อุปฺริมทิส) ได้แก่ สมณพราหมณ์คือ พระสงฆ์ เพราะ
เป็นผู้สูงด้วยคุณธรรม และเป็นผู้นำทางจิตใจ

สรุปได้ว่า ทิศ ๖ เป็นหลักธรรมที่เครื่องอนุเคราะห์กัน และกัน ที่บุคคลในสังคมซึ่งเรา
ควรจะเกี่ยวข้องสัมพันธ์ให้ถูกต้อง ด้วยวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกันไปตามสถานะแห่งความสัมพันธ์กับ
ตัวเราดังกล่าว เป็นการส่งเสริมให้บุคคลทุกคนมีความกตัญญู โดยบุคคลประเภทต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง
สัมพันธ์กันทางสังคม แต่ละฝ่ายจะได้ปฏิบัติต่อกันในฐานะบุพการีบุคคล และกตัญญูทวนเวียน
บุคคล ซึ่งเป็นคุณธรรมพื้นฐานของมนุษย์ที่ต้องพึงอาศัยซึ่งกัน และกัน อันจะนำมาซึ่งความสุข
ความเจริญ และความร่มเย็นเป็นสุขตราบนานเท่านาน

๓.๒.๒ หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีด้านการปกครอง

พระพุทธเจ้าทรงแสดงโปรดพุทธบริษัท เกี่ยวกับหลักธรรมที่ส่งเสริมความดีด้านการ
ปกครองไว้หลายพระสูตร ซึ่งสามารถนำมาประมวลและบูรณาการให้เหมาะกับผู้นำในการนำมา
เป็นหลักการในการบริหาร ให้เกิดธรรมาภิบาลในการบริหารปกครององค์กร ผู้ปกครองต้องรู้จักผูก
ใจคนให้รักและนับถือด้วยสังคหธรรมคือเผื่อแผ่ให้กัน พุดจาอ้อนโยนไพเราะ ช่วยเหลือไม่ดูดาย
วางตนสมฐานะ ไม่ถือตัว เพราะหลักธรรมดามีอยู่ว่า ถ้ามีความรักความนับถือแล้ว ก็มีแก้ไขช่วย
ทำเอง โดยไม่ต้องออกปากและยอมให้ใช้ โดยความเต็มใจปราศจากรังเกียจ^{๐๙} ผู้วิจัยจะได้
นำเสนอต่อไปนี้คือ

^{๐๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๙๘-๒๐๔/๒๐๒-๒๐๖.

^{๐๙} สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (จวน อุฏฐายีมหาเถร) , หลักธรรมในการ
ปกครอง, หนังสือพิมพ์รายเดือน ธรรมลีลา (กันยายน ๒๕๔๕), หน้า ๑๐.

(๑) พรหมวิหาร ๔ หมายถึง ธรรมเครื่องอยู่อย่างประเสริฐ, ธรรมประจำใจอันประเสริฐ, หลักความประพฤติที่ประเสริฐบริสุทธิ์, ธรรมที่ต้องมีไว้เป็นหลักใจและกำกับความประพฤติ จึงจะชื่อว่าดำเนินชีวิตหมดจด และปฏิบัติตนต่อมนุษย์สัตว์ทั้งหลายโดยชอบ^{๐๐}

๑). เมตตา ได้แก่ ความรักใคร่ปรารถนาดีอยากให้เขามีความสุข มีจิตอันแผ่ไมตรีและคิดทำประโยชน์แก่มนุษย์สัตว์ทั่วหน้า

๒). กรุณา ได้แก่ ความสงสาร คิดช่วยให้พ้นทุกข์ ใฝ่ใจในอันจะปลดเปลื้องบำบัดความทุกข์ยากเดือดร้อนของปวงสัตว์

๓). มุทิตา ได้แก่ ความยินดี ในเมื่อผู้อื่นอยู่ดีมีสุข มีจิตผ่องใสบันเทิง กอปรด้วยอาการแช่มชื่นเบิกบานอยู่เสมอ ต่อสัตว์ทั้งหลายผู้ดำรงในปกติสุข พลอยยินดีด้วยเมื่อเขาได้ดีมีสุข เจริญอกงามยิ่งขึ้นไป

๔). อุpekขา ได้แก่ ความวางใจเป็นกลาง อันจะให้ดำรงอยู่ในธรรมตามที่พิจารณาเห็นด้วยปัญญาคือมีจิตเรียบตรงเที่ยงธรรมดุจตราขึง ไม่เอนเอียงด้วยรักและชัง พิจารณาเห็นกรรมที่สัตว์ทั้งหลายกระทำแล้ว อันควรได้รับผลดีหรือชั่ว สมควรแก่เหตุอันตนประกอบ พร้อมที่จะวินิจฉัยและปฏิบัติไปตามธรรม รวมทั้งรู้จักวางเฉยสงบใจของตน ในเมื่อไม่มีกิจที่ควรทำ เพราะเขารับผิดชอบตนได้ดีแล้ว เขาสมควรรับผิดชอบตนเอง หรือเขาควรได้รับผลอันสมกับที่ตนรับผิดชอบของตน ผู้ที่ปรารถนาให้ตนเองมีจิตใจสูง มีจิตใจดี มีจิตใจเย็นสบาย ไม่มีโทษ ไม่มีพยาบาท ไม่มีอิจฉาริษยา ควรต้องอบรมพรหมวิหารธรรมให้สมบูรณ์บริบูรณ์อย่าได้ว่างเว้น ถือว่าเป็นความงามแบบหนึ่งคือ งามน้ำใจนั่นเอง^{๐๑}

สรุปได้ว่า การที่จะพูด จะคิด หรือ จะทำสิ่งใด ก็ให้ทำ พูด คิด ด้วยจิตเมตตาต่อกัน รู้จักเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แบ่งปันกัน รักษาความประพฤติ กิริยามารยาท ให้เรียบร้อย รักษาระเบียบวินัย และ ศีลธรรม ให้คงามอยู่เสมอ เปิดใจให้กว้าง ยอมรับความคิดเห็นที่แตกต่าง และปรับเปลี่ยนความคิดเห็นของตนเองเพื่อให้สามารถ เข้ากับคนอื่นได้ ทั้งนี้จะทำให้เกิดการร่วมมือในกิจกรรมต่าง ๆ ของหมู่คณะ

(๒) ทศพิธราชธรรม^{๐๒} หรือ ราชธรรม ๑๐ ทศพิธราชธรรม นับเป็นคุณธรรมในการปกครองที่สำคัญมาก ซึ่งพระมหากษัตริย์ไทย ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึงปัจจุบัน ได้ทรงยึดถือหลักธรรมดังกล่าวนี้เป็นแนวทางในการปกครองเสมอมาทศพิธราชธรรมมีหลักธรรม ๑๐ ประการ

^{๐๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๒๔.

^{๐๑} เรื่องเดียวกันหน้า ๑๒๔.

^{๐๒} พุ.ชา. (ไทย) ๒๔/๑๗๖/๑๑๒.

- ๑). ทาน^{×N} การให้ทาน ทรงปฏิบัติพระราชกรณียกิจในอันที่จะบำบัดทุกข์ บำรุงสุขทวยอาณาประชาราษฎร์ ล้วนแล้วแต่แสดงถึงการเป็นผู้ให้ของพระองค์ จนทำให้ผู้รับคือ อาณาประชาราษฎร์ สามารถพึ่งตนเองได้ และมีความสุขความเจริญ ในชีวิตสืบไป
- ๒). สิลล์ การสำรวมในศีล ทรงตั้งมั่นอยู่ในศีลอันเป็นข้อพึงปฏิบัติอย่างสมบูรณ์ พระราชจริยาวัตรที่ปรากฏทางพระวรกายก็ดี ทางพระวาจาที่ดี ล้วนหมดจดงดงามเป็นที่จับตาจับใจของผู้พบเห็น มิให้มีข้อที่ใครจะมาดูแคลน^{×O}
- ๓). บริจาค^{×O} การบริจาคทรัพย์เพื่อการกุศล ทรงบริจาคพระราชทานทรัพย์ เพื่ออามระศาสนา ทำนุบำรุงสมณะ ชี พราหมณ์ อยู่เป็นเนืองนิตย์ เสด็จไปทรงปลอบขวัญและ ช่วยเหลือราษฎรที่ประสบภัยพิบัติทุกข์ทรวงทุกข้อที่ทั่วพระราชอาณาจักร
- ๔). อาชุขวิ ความซื่อตรง ทรงวางพระองค์อย่างสุจริตเที่ยงตรงสม่ำเสมอ ทรงมีความรักและห่วงใยในทุกข์สุขของทวยอาณาประชาราษฎร์ พร้อมทั้งทรงร่วมทุกข์ร่วมสุขกับ ประชาชนคนไทยทั้งมวลบนผืนแผ่นดินไทยนี้ตลอดมา และตลอดไป
- ๕). มหุทวิ ความอ่อนโยน ทรงมีพระราชจริยาวัตรอันนุ่มนวลงดงาม ทรงมีพระราชปฏิสันถารกับประชาชนที่มาเฝ้า ทรงไต่ถามสารทุกข์สุกดิบของราษฎร เยี่ยมบุคคลที่มีความรักความคุ้นเคยกันอย่างใกล้ชิดสนิทใจ
- ๖). ตป การเผากิเลสเครื่องเศร้าหมอง ทรงมีพระราชศรัทธาปสาทะ เสด็จออก ทรงผนวชเป็นตัวอย่างอันดีแก่กุลบุตรไทยสืบต่อมา ทรงถึงพร้อมด้วยความเพียรในการปฏิบัติพระราช-กรณียกิจ เพื่อประโยชน์สุขของประชาชนทั่วพระราชอาณาจักร และยิ่งทวียิ่งขึ้นทุกวันเดือนปี
- ๗). อกุโกธ ความไม่โกรธ ทรงมีพระอาการสงบนิ่งทุกโอกาสเช่นพระพุทธรูปวิมา ทรงมีน้ำพระราชหฤทัยอันบริสุทธิ์สะอาดเปี่ยมไปด้วยพระเมตตา กรุณาที่ปรากฏทางวัตร นุ่มนวลอ่อนโยนแก่พสกนิกร
- ๘). อวิหีสา ความไม่เบียดเบียน ทรงเป็นผู้ให้อย่างแท้จริง ประชาชนในท้องถิ่นใดได้รับทุกข์เดือดร้อนก็จะเสด็จ ไปทรงเยี่ยมเยียน ช่วยขจัดปัดเป่าความทุกข์เดือดร้อนนั้น เช่น ความรัก ความผูกพันที่บิดาจะพึงให้แก่บุตรอันเป็นที่รักของตน

^{×N} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๒๔/๑๗๖/๒๖๑.

^{×O} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๔๐.

^{×O} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๒๔/๑๗๖/๒๖๑.

๙). ขนุนติ ความอดทน ทรงตั้งมั่นอยู่ในขันติธรรมอันเลิศ ทรงอดกลั้นต่อกิเลส ยั่วยุทั้งปวง ตลอดทรงอดทนต่อทุกขเวทนาเดือดร้อนรำคาญต่างๆ จึงทำให้ทรงสามารถปฏิบัติพระราชกรณียกิจน้อยใหญ่สำเร็จลุล่วงไปได้

๑๐). อภิโรธน^{๙๐} ความไม่ประพาศติผิตประเพณี และตั้งมั่นอยู่ในยุติธรรม ทรงเน้นความสำคัญให้คนไทยทุกคนสำนึกมั่นในความเป็นชาติไทย ซึ่งเพียบพร้อมด้วยศิลปวัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณีอันดีงามประจำชาติอยู่เสมอ ทรงตั้งมั่นอยู่ในชาติตียประเพณี ไม่ทรงประพาศติผิตจากจรรยาวัตรทั้งทางนิติศาสตร์ราชศาสตร์ อีกทั้งทรงธำรงรักษายุติธรรมอย่างเคร่งครัด^{๙๑}

สรุปความว่า ทศพิธราชธรรม เป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมความดีด้านการปกครอง ฉะนั้นผู้บริหารประเทศไม่ว่าจะเป็นผู้บริหารระดับใดก็ตาม ถ้านำหลักทศพิธราชธรรมไปปฏิบัติจะทำให้ผู้บริหารท่านนั้นๆ ได้รับความเคารพนับถือจากประชาชนทั่วไป

(๓) อภิรหานิยธรรม ๗ หมายถึง ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม เป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว สำหรับหมู่ชนหรือผู้บริหารบ้านเมือง^{๙๒} ในตอนหนึ่งของมหาปรีชาญาณสูตร พระพุทธเจ้าทรงแสดงให้วัสสการพราหมณ์เข้าใจถึง เหตุแห่งความเป็นใหญ่ของแคว้นวัชชี ที่เรียกว่า อภิรหานิยธรรม อภิรหานิยธรรมนี้เป็นหลักธรรมสำหรับใช้ในการปกครอง เพื่อป้องกันมิให้การบริหารหมู่คณะเสื่อมถอย แต่กลับเสริมให้เจริญเพียงส่วนเดียว สามารถนำไปใช้ได้ทั้งหมู่ชนและผู้บริหารบ้านเมือง และพระภิกษุสงฆ์ ดังนี้คือ อภิรหานิยธรรมสำหรับหมู่ชน และการบริหารบ้านเมือง เป็นหลักในการปกครอง โดยปฏิบัติตามหลักการร่วมรับผิดชอบที่จะช่วยป้องกันความเสื่อม นำไปสู่ความเจริญรุ่งเรืองโดยส่วนเดียว มี ๗ ประการคือ

๑). หมั่นประชุมกันเนืองนิตย์^{๙๓} เป็นการประชุมพบปะปรึกษาหารือกิจการงานต่างๆ แลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน และหาแนวทางแก้ไขปัญหามาตรต่างๆ ร่วมกันโดยสม่ำเสมอ

^{๙๐} พ.ร.บ. (บาลี) ๒๔/๑๗๖/๒๖๑.

^{๙๑} ข้าเลื่อง วุฒิจันทร์ และคณะกรรมกรรการรวบรวมและเรียบเรียงพระราชกรณียกิจ , พระราชกรณียกิจ และพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหาราช เกี่ยวกับการศึกษา การศาสนา และการวัฒนธรรม ๙ มิถุนายน ๒๕๕๙-๕ ธันวาคม ๒๕๖๐, (กรุงเทพมหานคร : กระทรวงศึกษาธิการ, ๒๕๖๑), หน้า ๓๔๑-๓๔๒.

^{๙๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๑๑.

^{๙๓} ที.ม. ๑๐/๑๓๔/๘๐.

๒). พร้อมเพรียงกันประชุม เลิกประชุม และทำกิจกรรมร่วมกัน เป็นการประชุมและการทำกิจกรรมทั้งหลายที่พึงกระทำร่วมกัน หรือพร้อมเพรียงกันลุกขึ้นป้องกันบ้านเมือง

๓). ไม่บัญญัติ หรือล้มเลิกข้อบัญญัติต่าง ๆ เป็นการไม่เพิกถอน ไม่เพิ่มเติม ไม่ละเมิดหรือวางข้อกำหนดกฎเกณฑ์ต่างๆ อันมิได้ตกลงบัญญัติไว้ และไม่เหยียบย่ำล้มล้างสิ่งที่ตกลงวางบัญญัติไว้แล้วถือปฏิบัติมันอยู่ในบทบัญญัติใหญ่ที่วางไว้เป็นธรรมนูญ

๔). ให้ความเคารพ และรับฟังความคิดเห็นของผู้ใหญ่ เป็นผู้มีประสบการณ์ยาวนาน ดังนั้นเราต้องให้เกียรติ ให้ความเคารพนับถือ และรับฟังความคิดเห็นของท่านในฐานะที่เป็นผู้รู้และมีประสบการณ์มามาก

๕). ไม่ข่มเหงสตรี เป็นการให้เกียรติและคุ้มครองสตรี มิให้มีการกดขี่ข่ม

เหงรังแก

๖). เคารพบูชาสักการะเจดีย์ คือการให้ความเคารพศาสนสถาน ปุชนียสถาน อนุสาวรีย์ประจำชาติ อันเป็นเครื่องเตือนความจำ ปลุกเร้าให้เราทำความดี และเป็นที่ยอมรับของหมู่ชนไม่ละเลยพิธีเคารพบูชาอันพึงทำต่ออนุสรณ์สถานที่สำคัญเหล่านั้นตามประเพณีที่ดีงาม

๗). ให้การอารักขาพระภิกษุสงฆ์หรือผู้ทรงศีล^{๙๐} เป็นการจัดการให้ความอารักขา บำรุง คุ้มครอง อันชอบธรรม แก่บรรพชิต ผู้ทรงศีลทรงธรรมบริสุทธิ์ ซึ่งเป็นหลักใจและเป็นตัวอย่างทางศีลธรรมของประชาชน เต็มใจต้อนรับและหวังให้ท่านอยู่โดยผาสุก

สรุปความว่า หลักธรรมในการบริหารปกครอง ที่เน้นไปในการปฏิบัติตนอยู่ในธรรม มีการเสียสละ ปฏิบัติงานด้วยความชอบธรรม ซื่อสัตย์ และเห็นใจผู้อื่น ซึ่งทุกหลักธรรมจะเอื้อประโยชน์แก่กันและกัน การปฏิบัติตนให้ถูกต้องสมควรแก่กาล ผู้นำต้องเลือกที่จะนำข้อธรรมแต่ละข้อมาประยุกต์ให้เหมาะสมด้วย จึงจะเกิดประโยชน์สูงสุด

๓.๒.๓ หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีด้านความยุติธรรม

หลักธรรมที่ส่งเสริม ความยุติธรรมนี้เป็นสิ่งจำเป็น ถ้าเราจะรักษาสัจจะ ก็ต้องรักษาสัจจะที่เป็นประโยชน์ และยุติธรรม นักปราชญ์ทั้งหลาย กล่าวไว้ว่า สัตบุรุษทั้งหลายดำรงอยู่ในสัจจะที่เป็นประโยชน์ และเป็นธรรมคือยุติธรรม แม้จะเป็นความจริง แต่ความจริงนั้นต้องเป็น

^{๙๐} ที.ม. ๑๐/๑๓๔/๘๐.

ประโยชน์และยุติธรรม จึงจะพูดได้หรือทำได้ รักษาได้^{๕๖} ผู้วิจัยจะได้นำเสนอพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

(๑) อคติ ๔^{๕๗} เป็นหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับความเป็นกลาง ซึ่งหมายถึง ความไม่เที่ยงธรรม หรือ ความลำเอียง ๔ ประการคือ

- ๑) ฉันทาคติ แปลว่า ความลำเอียงเพราะชอบ
- ๒) โทสาคติ แปลว่า ความลำเอียง เพราะชัง
- ๓) โมหาคติ แปลว่า ความลำเอียงเพราะหลง
- ๔) ภยาคติ แปลว่า ความลำเอียง เพราะกลัว

ในการจัดการความขัดแย้ง ความไม่ลำเอียง หรือ ความเป็นกลาง เป็นสิ่งที่สำคัญ ในการนำมาซึ่งความยุติธรรมให้เกิดขึ้นความลำเอียง หรืออคติ ๔^{๕๘} คือ ความประพฤติดอกนอกทางของธรรม ๔ อย่างคือ

๑. ลำเอียงเพราะชอบ (ฉันทาคติ) หมายถึง เมื่อชอบมีความลำเอียงที่จะเข้าข้างผู้นั้น
๒. ลำเอียงเพราะชัง (โทสาคติ) หมายถึง เมื่อชังใครมีความลำเอียงที่จะกีดกันผู้นั้น
๓. ลำเอียงเพราะหลง (โมหาคติ) หมายถึง การขาดข้อเท็จจริงในเรื่องต่างๆ เมื่อได้ยินได้ฟังเรื่องใด เกิดความเชื่อทันที โดยไม่ไตร่ตรอง ทำให้เกิดความผิดพลาดขึ้น
๔. ลำเอียงเพราะกลัว (ภยาคติ) หมายถึง เมื่อมีความหวาดกลัวในบุคคลหรือเรื่องใดๆ เป็นเหตุให้เกิดการกระทำและตัดสินใจที่ผิดพลาด^{๕๙}

สรุปได้ว่า ความลำเอียง หรือ อคติ ๔ เป็นทางที่ไม่ควรปฏิบัติ ดังนั้นจึงควรหลีกเลี่ยงโดยการพิจารณาถึงผลเสียที่จะเกิดขึ้นตามมา หากพิจารณาว่าเรากำลังมีจิตใจลำเอียง ก็ให้ปรับปรุงพฤติกรรมของตนเองใหม่ให้ตรงกันข้าม คือความไม่ลำเอียง โดยปกติคนเราชอบความซื่อสัตย์ ความยุติธรรม และเกลียดความลำเอียง ตาการที่เราจะสร้างความซื่อสัตย์ ความยุติธรรม และหลีกเลี่ยงความลำเอียงได้นั้น ค่อนข้างยาก วิธีเดียวที่ทำได้ คือ ฝึกฝนจิตใจ โดยถือหลัก เอาใจ

^{๕๖} วศิน อินทสระ, **คติชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๖), หน้า ๔๕.

^{๕๗} อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗/๒๕.

^{๕๘} อจ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๗/๒๕.

^{๕๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๙๖.

เขามาใส่ใจเรา เราเกลียดความอยุติธรรม ความไม่ชอบทำอะไร คนอื่นก็เช่นเดียวกับเรา เกลียดความลำเอียงชอบความยุติธรรมเหมือนกัน

๓.๒.๔ หลักธรรมที่ส่งเสริมด้านความเสมอภาค

หลักธรรมที่ส่งเสริม ความเสมอภาค ของบุคคลในสังคมมีที่มาจากคำสอนที่ว่า ใครทำอย่างไรย่อมได้อย่างนั้น โดยที่มีธรรมะว่าด้วยเจตนาเป็นที่ตั้ง ความเสมอภาคที่แท้จริงมิใช่การทำให้ทุกคนที่ทุกอย่างใกล้เคียงกัน แต่อยู่ที่ว่าแต่ละคนทำอะไรได้มากน้อยเพียงใด ความเป็นธรรมจึงเกิดขึ้นจากที่ต่างคนต่างปฏิบัติ ปฏิบัติได้เพียงใดก็ได้ผลต่อตนเองเพียงนั้น หลักความเสมอภาคถือว่าเป็นหลักพื้นฐานของศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ หลักเกณฑ์ที่ต้องปฏิบัติแก่บุคคลทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน แต่โดยการใช้หลักความเสมอภาคที่มีความหลากหลายในการปฏิบัติ เนื่องจากสาระสำคัญของข้อเท็จจริงที่แตกต่างกันไป ดังนั้นการปฏิบัติแก่บุคคลตามหลักความเสมอภาคย่อมแตกต่างกันไปทั้งนี้ย่อมต้องเป็นความแตกต่างที่ยอมรับได้ ซึ่งหลักเกณฑ์ในการปฏิบัติตามหลักความเสมอภาคเพื่อให้เกิดความยุติธรรม ผู้วิจัยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้คือ

(๑) หลักในเกสปุตติ สุตร ๑๐^{๑๐} เป็นพระสูตร ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่ชาวกาลามะ^{๑๑} พระพุทธองค์ทรงสอนให้คนใช้ความคิดด้วยเหตุผลโดยรอบคอบเสียก่อนแล้วจึงค่อยเชื่อ พระพุทธเจ้าทรงสอนว่าจงอย่าได้เชื่อ โดยการอ้างตำรา หรือเพราะครูอาจารย์สอนไว้อย่างนั้น หรือเพราะคำพูดนั้นตรงกับความเห็นของเรา หรือเพราะผู้นั้นเป็นบุคคลที่ควรเชื่อ หรือโดยการคาดคะเนหรือ นึกเดาเอา หรือโดยการใช้เหตุผลตามหลักตรรกศาสตร์ พระองค์ทรงสอนว่าการกระทำใดถ้าจะไม่ก่อให้เกิดความทุกข์ในภายหลัง นักปราชญ์ไม่ติเตียน ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนและผู้อื่นแล้วพึงทำเถิดถ้าตรงกันข้ามกันก็อย่าทำเลย กาลามสูตร เป็นสูตรหนึ่งในคัมภีร์ติกนิบาต อังคุตตรนิกาย พระพุทธเจ้าตรัสสอน ชนชาวกาลามะแห่งเกสปุตตนิคมในแคว้นโกศลไม่ให้เชื่อถือนางไรเหตุผล พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงถึงหลักธรรมที่ส่งเสริมความเสมอภาคทางความคิดตามหลัก ๑๐ ประการ คือ

- ๑). อย่าปลงใจเชื่อเพราะการฟังตามกันมา
- ๒). อย่าปลงใจเชื่อเพราะการถือสืบกันมา
- ๓). อย่าปลงใจเชื่อเพราะการเล่าลือ
- ๔). อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอ้างตำราหรือคัมภีร์

^{๑๐} อจ.ทก. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๗.

^{๑๑} กาลามะ เป็นชื่อของพวกกษัตริย์ชาวเกสปุตตนิคม อจ.ติ.อ. ๒/๖๖/๒๐๒.

- ๕). อย่าปลงใจเชื่อเพราะตรรกะ
- ๖). อย่าปลงใจเชื่อเพราะการอนุมาน
- ๗). อย่าปลงใจเชื่อเพราะการคิดตรองตามแนวเหตุผล
- ๘). อย่าปลงใจเชื่อเพราะเข้ากันได้กับทฤษฎีของตน
- ๙). อย่าปลงใจเชื่อเพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าเชื่อ
- ๑๐). อย่าปลงใจเชื่อเพราะ เพราะนับถือว่า ท่านสมณะนี้เป็นครูของเราต่อเมื่อได้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นอกุศลเป็นกุศล มีโทษ ไม่มีโทษ เป็นต้นแล้ว จึงควรละหรือปฏิบัติตามนั้น^{๑๐}

ปัจจุบันแนวคิดและหลักสูตรที่สอนให้คนมีเหตุผลไม่หลงเชื่อมงาย ในทำนองเดียวกับคำสอนของพระพุทธองค์เมื่อ ๒,๕๐๐ ปีก่อน ได้รับการบรรจุเป็นวิชาบังคับว่าด้วยการสร้างทักษะการคิดหรือที่เรียกว่า " การคิดเชิงวิจารณ์ " (Critical Thinking) ไว้ในกระบวนการเรียนรู้ ในมหาวิทยาลัยของประเทศพัฒนาแล้ว^{๑๑}

สรุปได้ว่า ในเกสปุติสูตรนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงถึงหลักธรรมที่ส่งเสริมความเสมอภาคทางความคิด พระองค์มิได้ตรัสห้ามมิให้เชื่อ แต่ทรงให้เชื่อด้วยมีปัญญาพิจารณาประกอบการตัดสินใจ มิฉะนั้นความเชื่อต่างๆ จะไม่พ้น "ความมงาย" และไม่พึงแปลความ เกินไป ว่า พระพุทธเจ้าทรงสอนไม่ให้เชื่อสิ่งเหล่านี้ และให้เชื่อสิ่งอื่นนอกจากนี้ แต่พึงเข้าใจว่า แม้แต่สิ่งเหล่านี้ซึ่งบางอย่างก็เลือกเอามาแล้วว่าเป็นสิ่งที่น่าเชื่อที่สุด ท่านก็ยังเตือนไม่ให้ปลงใจเชื่อ ไม่ให้ด่วนเชื่อ ไม่ให้ถือเป็นเครื่องตัดสินเด็ดขาด ยังอาจผิดพลาดได้ ต้องใช้ปัญญาคิดพิจารณาให้ดีก่อน จึงจะเชื่อตามหลักในเกสปุติสูตรนั่นเอง

๓.๓ ความดีกับการบรรลุพระนิพพาน

ความดีกับการบรรลุพระนิพพาน นิพพาน ในพระพุทธศาสนา คือ ความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ และสิ้นโมหะ ผู้บรรลุนิพพานถือว่าเป็นผู้สิ้นกิเลสอย่างสิ้นเชิง มีความหลุดพ้นเป็นอิสระ และมีความสุขอย่างแท้จริง ผู้วิจยจะได้นำเสนอดังต่อไปนี้

^{๑๐} ภัทรวรรณ วันทนชัยสุข, ความรู้เกี่ยวกับพระพุทธเจ้า , (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แพรว , ๒๕๓๘), หน้า ๔๘-๔๙.

^{๑๑} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ชุดคำวัด, (กรุงเทพมหานคร : วัชรราชโอรส, ๒๕๔๘), หน้า ๘๗.

๓.๓.๑ ความหมายของนิพพาน

โดยพญฺญชนะ คำว่า “นิพพาน”^{๐*} เป็นภาษาบาลี “นิ” แปลว่าออกไป หดไป “วาน” แปลว่า พัด ไป หรือเป็นไป เครื่องร้อยรัด ถ้าใช้เป็นกิริยาของไฟ แปลว่า ดับไฟ ดับร้อน หมายถึง เย็นลง หรือเย็นสนิทถ้าใช้เป็นกิริยาของจิต หมายถึง ความเย็นใจ ไม่มีความกระวนกระวายใจ จิต สงบระงับหรือแปลว่าเป็นเครื่องดับกิเลสคือทำให้ราคะโทสะโมหะหมดสิ้นไป

ภาษาสันสกฤตเป็น “นิรวาน” มาจากคำว่า “นิร” กับ “วาน” หมายถึง การดับกิเลสใน Pali-English Dictionary ได้แยกความหมายคำว่า นิพพานออกเป็น ๔ ความหมายด้วยกันคือ

- ๑) นิพพาน หมายถึง การดับไฟ
- ๒) นิพพาน หมายถึง ความสุขสบายร่างกาย
- ๓) นิพพาน หมายถึง การสิ้นไปแห่งไฟ คือ ไฟราคะ โทสะ และโมหะ
- ๔) นิพพาน หมายถึง ความสุขสบายทางจิตซึ่งเกิดจากความปลอดภัย ความเป็นอิสระ ชัยชนะ ความหลุดพ้น และความสุข ในพระพุทธศาสนา นิพพานคือ ความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ และ สิ้นโมหะ ผู้บรรลุนิพพานถือว่าเป็นผู้สิ้นกิเลสอย่างสิ้นเชิง มีความหลุดพ้นเป็นอิสระ และมีความสุข อย่างแท้จริงในระดับคนธรรมดาหากเข้าใจนิพพานก็สามารถที่จะดำเนินชีวิตที่ดั่งใจได้ และมีความสงบสุขได้เช่นกัน^{๐๐}

นิพพาน หมายถึง สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว เป็นภาวะที่เป็นสุขสูงสุดเพราะไร้ กิเลสไร้ทุกข์ เป็นอิสระสมบูรณ์^{๐๑} คัมภีร์มิ่งคลัตถทีปนี กล่าวไว้ว่า “การกระทำที่แจ้งซึ่งนิพพาน^{๐๒}” คือการบรรลุธรรมที่เป็นที่สิ้นไปแห่งกิเลสในขณะแห่งโคตรภูญาณ คือ ญาณที่ตัดกิเลสอันเป็น ของปุถุชน นิพพานเป็นอารมณ์ของโคตรภูญาณ “นิพพานคือพระอรหัตตผล”^{๐๓}

ดังนั้น การทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานก็คือการทำให้แจ้งซึ่งพระอรหัต ด้วยญาณหยั่งรู้สิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนเห็นแต่ความว่าง (สุญญตา) ของทุกสิ่งทุกอย่าง ความยึดมั่นในสิ่งใด ๆ กำหนดสิ้นไป นี่คือการตั้งใจของผู้บรรลุนิพพาน ที่ทุกสิ่งทุกอย่างที่ถูกสร้างหรือสมมติขึ้นสลายตัวลงไปชั่ววินาที เช่นเดียวกับนักเล่นกลไม่ตื่นเต้นกับวิทยากลฉะนั้น นิพพานจึงไม่มีสิ่งใดที่จะต้อง

^{๐*} วิ.อ. (บาลี) ๓/๓/๖.

^{๐๐} เดือน คำดี, พุทธปรัชญา, (กรุงเทพมหานคร : โอ.เอส.พริ้นติ้ง เฮ้าส์, ๒๕๓๔), หน้า ๑๘๕.

^{๐๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๖.

^{๐๒} พระสิริมิ่งคลาจารย์, มิ่งคลัตถทีปนี แปล เล่ม ๕, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๙๒.

^{๐๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๔.

สูญเสียไป แต่เป็นการได้ปัญญาหรือแสงสว่างที่ถูกต้องเข้ามาแทนที่ สิ่งที่ย้ายไปก็คือความเขลาหรืออวิชชา เช่นเดียวกับความมืดหายไป เพราะแสงอาทิตย์อุทัย ฉะนั้น นิพพานจึงเป็นการเปลี่ยนทัศนคติที่มีต่อโลกแต่ไม่ใช่เปลี่ยนโลกหรือทำลายโลกแต่อย่างใด หรืออีกนัยหนึ่ง นิพพานเป็นระดับประสบการณ์แบบโลก ๆ โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจการหยั่งรู้ประสบการณ์นั้นตามความเป็นจริง จนประสบการณ์หยุดทำงานโดยมีประสบการณ์ที่เหนือโลกมาแทนที่ต่อไป^{๖๐}

๓.๓.๒ สถานะของนิพพาน

แม้ชาวพุทธทั่วไปจะมีความเชื่อว่า นิพพานมีอยู่จริง สามารถบรรลุได้จริง แต่ก็มักจะคำถามเสมอว่า "นิพพานอยู่ไหน" นั่นเพราะการสอนธรรมะแบบ บุคลาธิษฐาน ทำให้คิดกันว่า นิพพานเป็นอีกโลกหนึ่ง ที่มีใช่โลก มนุษย์ และอยู่สูงกว่าโลกและสวรรค์ เช่นการสอนเรื่องวิบากแห่งกุศลกรรม การได้มาซึ่งมนุษย์สมบัติ สวรรคสมบัติ และนิพพานสมบัติ การสอนว่ามนุษย์เป็นโลกๆหนึ่ง สวรรค์เป็นโลกแห่งความสุขอยู่เหนือโลกมนุษย์ และมีถึง ๖ ชั้น การสอนเช่นนี้ทำให้เชื่อกันว่า นิพพานอยู่เหนือโลกมนุษย์และสวรรค์ขึ้นไปอีก จนนิพพานกลายเป็นสิ่งที่ไม่อาจจะ บรรลุได้ไปถึงได้ในชาตินี้ เมื่อทำบุญก็ปรารถนานิพพานเพราะเชื่อว่าเป็นดินแดนบรมสุข อธิษฐานเพียงขอให้นิพพาน ในกาลเบื้องหน้า

คำสอนเรื่องนิพพานไม่ใช่คำสอนที่สูงส่งกว่าที่คนธรรมดาจะเข้าใจ นิพพานไม่ใช่สภาวะที่คนทั่วไป ไม่อาจจะเข้าถึง นิพพานมิใช่เมืองแก้ว มิใช่มหานคร แต่อย่างไรเลย นิพพานเป็นคำสอนสำหรับคนธรรมดาสามัญ ทั่วๆ ไป เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่ทรงสอนไว้เพื่อเป็นการแก้ไขปัญหามนุษย์ และสังคม ดังที่พระองค์ได้ ตรัสถึงเรื่อง ปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน^{๖๑} ทั้งหมดล้วนเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับมนุษย์ทั้งสิ้น กล่าวคือ จิตและ เจตสิกเป็นนามธรรม รูปเป็นรูปธรรม ส่วนนิพพานนั้นเป็นเป้าหมายของการปฏิบัติธรรม

ในสังคมเราทุกวันนี้ หากมนุษย์ส่วนใหญ่สามารถละกิเลสได้แม้เพียงแค่บางส่วน สังคมก็จะน่าอยู่ ขึ้นอีกไม่น้อยเลย ถ้าหากมนุษย์สามารถเอาชนะกิเลสของตนเองได้หมด ไม่ตกเป็นทาสของกิเลส สังคมก็จะยิ่งน่าอยู่ ถึงขนาดที่เรียกว่าเป็น สังคมอริยะเลยทีเดียว คือเป็นสังคมอุดมคติของพุทธศาสนาแท้ๆ ดังพระพุทธพจน์ว่า "พระธรรม เป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัส

^{๖๐} พระมหานรินทร ฐานุตโร (วรสุข), "การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท", *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๑.

^{๖๑} อภ.ปญจ.อ. (บาลี) ๑/๑๒๙-๑๓๐.

ไว้ดีแล้วผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัด ด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล๒ ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อภิปัญญาชนพึงรู้เฉพาะตน”^{๖๐}

ฉะนั้น นิพพาน คือ ความสิ้นราคะสันโทสะสันโมหะ นิพพาน คือ ความสิ้นตัณหา ยังอิงอยู่จึงมีการสิ้นไหว เมื่อไม่อิงแล้วก็ไม่มีการสิ้นไหว เมื่อไม่มีการสิ้นไหวก็นิ่งสนิท เมื่อ นิ่งสนิท ก็ไม่มีการไอนเอน เมื่อไม่มีการไอนเอนก็ไม่มีการมาการไป เมื่อไม่มีการมาการไปก็ ไม่มีการจุติและอุปบัติ เมื่อไม่มี การจุติและอุปบัติก็ไม่มีการมี ภาพหน้า ไม่มีในระหว่างทั้งสองภพ นั้นแหละคือที่สุดแห่งทุกข์

๓.๓. ๓ ประเภทของนิพพาน

นิพพาน หมายถึง สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์แล้ว^{๖๑} ในพระพุทธศาสนา แบ่งนิพพานออกเป็น ๒ ประเภทคือ

(๑) สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ^{๖๒} ได้แก่ นิพพานยังมีเบญจขันธ์เหลือ หรือ นิพพานที่ยังเกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) หมายถึง ดับกิเลส แต่ยังมีเบญจขันธ์เหลือ ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ ซึ่งยังรับรู้ หรือเกี่ยวข้องกับโลกหรือสิ่งแวดล้อมในการดำเนินชีวิตตามปกติของพระอรหันต์ แต่ท่านสิ้นราคะ โทสะ และโมหะแล้ว การรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ จึงเป็นไปด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ ไม่ถูกบังคับโดยราคะ โทสะ และโมหะ ทำให้พระอรหันต์นั้น เสดวยอารมณ์ด้วยจิตใจที่เป็นอิสระด้วยปัญญาที่รู้เท่าทันธรรมชาติของมัน ไม่ถูกกิเลสครอบงำหรือชักจูง ไม่ทำให้เกิดตัณหาทั้งในทางบวกและทางลบ (ยินดี-ยินร้าย , ชอบ-ชัง)

(๒) อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ^{๖๓} ได้แก่ นิพพานไม่มีเบญจขันธ์เหลือ หรือนิพพานที่ไม่เกี่ยวข้องกับเบญจขันธ์ หมายถึง นิพพานของพระอรหันต์เมื่อสิ้นชีวิตตรงกับคำว่า “ขันธปรินิพพาน” เป็นภาวะนิพพานอย่างแท้จริงจึงไม่มีชาติภพ (เกิด-ดับ) อีกต่อไป

ประเภทของนิพพานมีการแสดงไว้หลายนัยด้วยกัน คือ

(๑) นัยที่ ๑ นิพพานโดยสภาวะลักษณะ คือ สันติลักษณะ มีความสงบกิเลสและขันธ์ ๕ เป็นหลัก ซึ่งพระอรหันต์ทั้งหลายเมื่อเข้าสู่นิพพานแล้ว ย่อมพบกับสันติสุขด้วยกันทั้งสิ้น คือ ความสิ้นไปแห่งตัณหา พ้นจากความเกิดและความตาย

^{๖๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๗/๑๐๓.

^{๖๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๖๖.

^{๖๒} พุ.จิตติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๒.

^{๖๓} พุ.จิตติ. (ไทย) ๒๕/๔๔/๓๙๒.

(๒) นัยที่ ๒ นิพพานโดยปริยายคือการดับกิเลส อันได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ ได้เป็นครั้ง เป็นคราว หรือดับได้เพียงบางส่วนนิพพานโดยนิปปริยายคือการดับกิเลสได้ โดยประการทั้งปวง อย่างเด็ดขาด

(๓) นัยที่ ๓ สอุปาทิเสสนิพพาน ได้แก่ นิพพานของพระอรหันต์ที่ยังมีชีวิตอยู่ และได้ทำลายกิเลสหมดสิ้นไปแล้ว ความทุกข์อันเกิดจาก อำนาจแห่งกิเลส นั้น จึงไม่เกิดกับท่าน เว้นเสียแต่ว่า ความทุกข์ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติของชีวิตคือทุกข์เพราะการ บริหารขันธ์ ๕ เช่น ปวด ปัสสาวะ ปวดอุจจาระ หรือทุกข์เพราะร้อนหนาว และเจ็บป่วยโดยทั่วไป ตลอดจนชราภาพ อุปาทิเสสนิพพานได้แก่ นิพพานของผู้ที่ไม่มีขันธ์หรือ อุปาทิ เหลืออยู่ คือนิพพานของพระอรหันต์ที่สิ้นชีวิตไปแล้ว

(๔) นัยที่ ๔ อนิมิตตนิพพาน ได้แก่ ภาวะของนิพพานนั้นไม่มีนิมิตเครื่องหมาย ไม่มีรูปร่าง ไม่มีสัญญาณและสีสรวรรณะใดๆ ซึ่งหมายถึง ผู้เจริญวิปัสสนาที่เน้นหนักไปทาง อนิจลักษณะ คือ พิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นของไม่เที่ยงแท้ อุปนิหิตนิพพาน ได้แก่ ภาวะของนิพพานนั้นไม่มีอารมณ์ อันเป็นที่น่าปรารถนา และไม่มีต้นเหตุอันเป็นตัวให้เกิด ความต้องการในอารมณ์นั้น หมายถึงผู้ที่เจริญวิปัสสนาที่เน้นหนักไปทาง ทุกข์ลักษณะ คือ พิจารณาเห็นว่าสังขาร เป็นสิ่งที่ทนได้ยากและทนอยู่ไม่ได้ ต้องเสื่อมไป สอุปณนิพพาน^{๖๐} ได้แก่ ภาวะของนิพพานนั้นสูญสิ้นจากกิเลสและขันธ์ ๕ ไม่มีอะไรเหลืออยู่ให้เห็นเป็นสิ่งที่ผูกมัดกังวล หมายถึงผู้ที่เจริญวิปัสสนาที่เน้นหนักไปทางอนัตตลักษณะ คือพิจารณาเห็นว่าสังขารเป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน ไม่มีส่วนใดที่เป็นเราหรือเป็นของเราเพราะไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาได้^{๖๑}

๓.๓.๔ ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน

ภาวะของผู้บรรลุนิพพาน มี ๓ ภาวะคือ

(๑) ภาวะทางปัญญา ลักษณะสำคัญที่เป็นพื้นฐานทางปัญญาของผู้บรรลุนิพพาน คือ การมองเห็นสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นหรือเห็นตามความเป็นจริง เช่น การรับรู้อารมณ์ด้วยอายตนะ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) ด้วยจิตใจที่เป็นกลางมีสติ ไม่หวั่นไหวไปตามที่สิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน ได้ฟัง

^{๖๐} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๘๗/๒๖๔.

^{๖๑} พระมหานรินทร สุานุตตโร (วรสุข), “การศึกษาวิเคราะห์นิพพานในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๘๖.

เป็นต้น ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขารรู้ว่าสังขารมีลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา^{UU} ผู้บรรลุนิพพานมองเห็นทั้งหลายตามที่มันเป็น เห็นตามความจริง ตั้งแต่การ รับรู้อารมณ์ด้วยจิตใจที่เป็นกลางและมีสติ ไม่หวั่นไหว หรือถูกชักจูงไปตามความชอบใจไม่ชอบใจ สามารถตามดูรู้ เห็นอารมณ์นั้นๆ ไปตามสภาวะของมันตั้งแต่ต้นจนตลอดสาย ไม่ถูกความติดพัน ความข้องขัดขุ่นมัว หรือความกระทบ กระแทกอันเนื่องมาจากอารมณ์นั้นๆ มาดูครั้งหรือสะดุดเอาไว้ให้เขวไปเสียก่อนที่จะลึกลงไป อีกคือ ปัญญาที่รู้เท่าทันสังขาร รู้สามัญลักษณะที่เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เท่าทัน สมมุติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกลวงให้หลงไปตามรูปลักษณะภายนอก ของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริงทุกด้าน มิใช่ติด อยู่เพียงแง่ใดแง่หนึ่ง

(๒) ภาวะทางจิต ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐานคือ ความเป็นอิสระ ความหลุดพ้น ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องจากปัญญาที่เห็นตามความเป็นจริง จิตจึงหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลสทั้งหลายลักษณะความเป็นอิสระ เช่น การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่ยั่วยุการไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์ที่พึงปรารถนาหรือไม่ปรารถนา ผู้บรรลุนิพพาน จะมีความเป็นอิสระหรือที่เรียกว่า หลุดพ้น อันมีผลสืบเนื่องมา จากปัญญา คือเห็นตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงหลุดพ้นจากอำนาจการครอบงำของกิเลสเมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ ไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เฝ้าชวน ยั่วยุ อารมณ์ไม่เป็นที่ตั้งของราคะ โทสะ โมหะ^{UN} นอกจากนี้ไม่มีเหตุที่จะทำให้ความชั่วหรือเสียหาย ในทางที่ร้ายแรงแล้ว ยังมีหลักประกันความสุจริต ในการงานด้วย เป็นผู้ที่มีสติควบคุมตัวเองได้ เป็นผู้ที่ไม่ฝักใฝ่มาดีแล้วผู้ชนะตนเองได้ถือว่าเป็นที่สุดแห่งชัยชนะทั้งปวง

(๓) ภาวะทางความประพฤติหรือการดำเนินชีวิตเป็นการศึกษาถึงกิจกรรมของผู้บรรลุนิพพานหรือการปฏิบัติตนของผู้บรรลุนิพพานว่าดำเนินชีวิตอย่างไร พระธรรมปิฎก กล่าวว่า ผู้บรรลุนิพพานมีการดำเนินชีวิต คือ เป็นผู้ดับกรรมหรือสิ้นกรรมหมายถึงไม่ทำการด้วยการยึดมั่นในความดีความชั่วที่เกี่ยวกับตัวของท่าน ผลประโยชน์ของท่านแต่ทำด้วยจิตใจที่เป็นอิสระ มีปัญญา รู้แจ้งชัดตามเหตุผล มุ่งประโยชน์ต่อชนหมู่มาก ผู้บรรลุนิพพานนั้นจะมีพฤติกรรมหรือดำเนิน ชีวิตในลักษณะที่จะไม่ถูกชักจูงได้โดยอวิชา ตัณหา และอุปาทาน^{UO} คือไม่ทำการด้วยความยึดมั่นในความดีความชั่ว ที่เกี่ยวกับตัวเองและของตัวเอง หรือผลประโยชน์ของตัวเอง ไม่มีความปรารถนา เพื่อตัวตนแฝงอยู่ ไม่ว่าจะอยู่ในรูป หยาบหรือละเอียด คือทำไปตามวัตถุประสงค์ของกิจการนั้นๆ ตามเหตุผลของเรื่องนั้นๆ ตามที่มันควรจะเป็นของมัน ล้วนๆ เป็นการกระทำถึงขั้นที่ลอยพ้นเหนือ

^{UU} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๘/๓๙๔.

^{UN} วิ.มท. (ไทย) ๑/๖/๔.

^{UO} อญ.ทสก.อ. (บาลี) ๓/๒/๓๑๘.

กรรมดีขึ้นไปอีก ส่วนกรรมชั่วนั้นเป็นอันไม่ต้องกล่าวถึง เพราะหมดสิ้น โลภะ โทสะ โมหะ ที่จะเป็นเหตุปัจจัยให้ทำความชั่วเสียแล้ว^{๐๐}

เมื่อกล่าวถึง ความดีกับการบรรลุนิพพาน เป็นธรรมะที่มีความสัมพันธ์กัน ความดีเป็นมรรคที่นำสู่นิพพาน พระตถาคต อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นในโลกนี้แล้วและทรงแสดงธรรมที่นำความสงบมาให้ เป็นไปเพื่อปรินิพพาน^{๐๐} ปรินิพพาน หมายถึงความดับกิเลส^{๐๐} คำว่าดับกิเลส ก็คือดับสังโยชน์ สภาพของนิพพานเป็นสภาพที่ไม่มีสังโยชน์ผูกมัด ผู้ที่บรรลุนิพพานมีสภาพจิตที่ใสสะอาด เหมือนแก้วที่ใสสะอาดไม่มีธุลีมลทินแม้แต่นิดเดียว ในอรรถกถาอธิบายว่า ความเกษมจากโยคะสูงสุดหมายถึงพระนิพพาน^{๐๐} นิพพานเป็นสภาวะที่จิตของบุคคลที่บรรลุนั้นไม่มีความวุ่นวายจากเรื่องความรัก ความโกรธ ความหลง จึงมีคำว่า วิเวก (ความสงัด) วิราคะ (ความคลายกำหนัด) นิโรธ (ความดับ) ทั้ง ๓ คำนี้ เป็นชื่อเรียกนิพพาน^{๐๕} นั้นก็หมายความว่าคุณธรรมเป็นเครื่องชำระจิตใจของมนุษย์ให้สะอาดบริสุทธิ์ และผ่องใส และเมื่อกล่าวโดยผล “ความดี” ก็คือ นิพพาน พระพุทธศาสนาให้ความเห็นว่า นิพพานกับความดีในเชิงความสัมพันธ์แล้ว จะเห็นได้ว่านิพพานเป็นผลสูงสุดของการทำความดี

ในพระไตรปิฎกมีบันทึกข้อความที่เกี่ยวกับนิพพานไว้อย่างมีนัยที่น่าสนใจว่า คนบางคนในโลกนี้ ตนเองมีความเกิดเป็นธรรมดา ทราบชัดถึงโทษใน สิ่งที่มีความเกิดเป็นธรรมดา ย่อมแสวงหานิพพานที่ไม่มีความเกิด ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า และเกษมจากโยคะ ตนเองมีความแก่เป็นธรรมดา ทราบชัดถึงโทษในสิ่งที่มีความแก่เป็นธรรมดา ย่อมแสวงหานิพพานที่ไม่มีความแก่ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า และเกษมจากโยคะ ตนเองมีความเจ็บไข้เป็นธรรมดา ทราบชัดถึงโทษในสิ่งที่มีความเจ็บไข้เป็นธรรมาย่อมแสวงหานิพพานที่ไม่มีความเจ็บไข้ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า และเกษมจากโยคะ ตนเองมีความตายเป็นธรรมดา ทราบชัดถึงโทษในสิ่งที่มีความตายเป็นธรรมาย่อมแสวงหานิพพานที่ไม่มีความตาย ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า และเกษมจากโยคะ ตนเองมีความเศร้าโศกเป็นธรรมาทราบชัดถึงโทษในสิ่งที่มีความเศร้าโศกเป็นธรรมาย่อมแสวงหานิพพานที่ไม่มีความเศร้าโศก ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า และเกษมจากโยคะตนเองมีความเศร้าหมองเป็นธรรมาทราบชัด

^{๐๐} พระมหานรินทร สุานตุตโร (วรสุข), “การศึกษาวิเคราะห์หิพพานในพระพุทธานุสสาเถรวาท ”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** , (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย , ๒๕๓๕), หน้า ๑๘๗. -

^{๐๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๘/๔๑๒.

^{๐๐} อญ.อญฐก.อ. (บาลี) ๓/๒๙/๒๔๘.

^{๐๐} ที.ม.อ. (บาลี) ๓๖๖/๓๕๓.

^{๐๕} อญ.จุตุก.อ. (บาลี) ๒/๑๔/๒๙๒.

ถึงโทษในสิ่งที่มีความเศร้าหมอง เป็นธรรมดา ย่อมแสวงหานิพพานที่ไม่มีความเศร้าหมอง ไม่มี
 ธรรมอื่นยิ่งกว่า^{๖๐}

สรุปความว่า หลักธรรมที่สัมพันธ์กับการส่งเสริมความดีในคัมภีร์พระพุทธศาสนา มี
 หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีของบุคคล โดยแบ่งออกเป็น หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีขั้นโลกียะ
 (กัลยาณชน) เช่น ฆราวาสธรรม ๔ คือ ธรรมะสำหรับผู้ครองเรือน หลักธรรมที่ส่งเสริมความดี ขั้น
 โลภียะ (ฌานลาภีบุคคล) เช่น สมภาติ ๓ ระดับ คือ ขณิกสมภาติ อุปจารสมภาติ และอัปปนาสมภาติ
 หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีขั้นโลกุตระ (พระอริยบุคคล) เช่น ปัญญา การใช้ปัญญาเป็นเครื่องมือ
 นำไปสู่ความพ้นจากความทุกข์ ซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา หลักธรรมที่ส่งเสริม
 ความดีของสังคมโดยแบ่งออกเป็นหลักธรรมที่ส่งเสริมความดีด้านความสัมพันธ์ เช่น สังคหวัตถุ ๔
 ได้แก่ สงเคราะห์ด้วยการให้ทาน ปิยวาจา อุตถจริยา และสมานัตตตา

หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีด้านการปกครอง เช่น ทศพิธราชธรรม หรือ ราชธรรม ๑๐
 ทศพิธราชธรรม เป็นคุณธรรมในการปกครองที่สำคัญมาก หลักธรรมที่ส่งเสริมความดีด้านความ
 ยุติธรรม เช่น อคติ ๔ เป็นหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับความเป็นกลาง ซึ่งหมายถึง ความไม่เที่ยงธรรม
 หรือ ความลำเอียง ๔ ประการคือ ความลำเอียงเพราะชอบ ความลำเอียง เพราะชัง ความลำเอียง
 เพราะหลง ความลำเอียง เพราะกลัว หลักธรรมที่ส่งเสริมด้านด้านความเสมอภาค เช่น หลักใน
 เกสปฏิติสูตร ๑๐ เป็นพระสูตรที่พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่ชาวกาลามะ พระพุทธองค์ทรงแสดงถึง
 หลักธรรมที่ส่งเสริมความเสมอภาคทางความคิด พระองค์มิได้ตรัสห้ามมิให้เชื่อ แต่ ทรงให้เชื่อด้วย
 มีปัญญาพิจารณาประกอบการตัดสินใจ

ความดีกับการบรรลุพระนิพพาน นิพพานเป็นสภาวะที่จะทำให้สรรพสัตว์หยุดการเกิด
 การแก่ การเจ็บ การตาย ที่พระองค์ได้ตรัสรู้ ทรงหลุดพ้นไปได้ เพราะพระองค์ทรงพ้นจากตัณหา
 อุปาทานในความรู้ ไม่ทรงติดอยู่ในความรู้ ” ถ้าทำได้อย่างพระพุทธเจ้า บางเรื่องก็ปล่อยวาง ไว้
 ก่อน แล้วก็ตั้งใจว่า วันนี้ไปสร้างทางแห่งความพ้นทุกข์ ไม่ต้องการให้เกิดมาเป็นทุกข์ต่อไปอีก
 ช้าหน่อย”การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความตั้งใจ หรือตั้งใจทำดี การกระทำที่ดี
 เรียกว่ากรรมดี จิตที่ประกอบด้วยปัญญาเป็นอย่างยิ่ง จิตที่เข้าถึงความว่างจากกิเลสเป็นอย่างยิ่ง
 คือ จิตที่เข้าถึงพระนิพพาน ดังนั้น นิพพานจึงเป็นผลสูงสุดของการทำความดี เพื่อการหลุดพ้นของ
 สรรพสัตว์ จากวัฏฏะทุกข์ทั้งปวงนิพพานเป็นธรรมที่พ้นไปจากโลก การอธิบายนิพพานโดยอาศัย
 พื้นฐานในทางโลกตลอดจนภาษาทางตรรกวิทยาจึงไม่อาจกระทำได้ การจำกัดความจึงมักใช้การ

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๕/๒๙๘.

ปฏิเสธทุกสิ่งทุกอย่าง เช่น ไม่ใช่ทั้งสิ่งนั้น และสิ่งนี้ ไม่มีการอุบัติ ไม่มีการจุติ ไม่มีองค์ประกอบ ไม่มีการสร้างสรรค์ ไม่มีการแตกทำลาย ไม่ใช่ดิน น้ำ ไฟ ลม เป็นต้น